

JOODSE BURGERS IN **EDAM-VOLENDAM:** BEJEGENING, ONTRECHTING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht van
gemeente Edam-Volendam*

Charlotte Dommerholt MA
Lieke Speerstra MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Jan Julia Zurné

Nijmegen, maart 2025

Joodse burgers in Edam-Volendam: bejegening, ontrecting en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Edam-Volendam

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Jan Julia Zurné
Onderzoeker: Charlotte Dommerholt

Redactie: Jolanda van den Braak
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Charlotte Dommerholt, Lieke Speerstra, Wim van Meurs, Jan Julia Zurné, 'Joodse burgers in Edam-Volendam: bejegening, ontrecting en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Edam-Volendam' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2025).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
gemeente Edam-Volendam

Afbeelding omslag

Edam, zicht door Breestraat met het raadhuis op de achtergrond
© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, OF-03377a

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	9
Dankwoord	12
Het onderzoeksteam	14
2. Opdracht en conclusies	17
Drie hoofdvragen	18
Vervolg	20
3. Verantwoording	23
Woordkeuze	23
Gebruikte archieven	25
4. Bejegening van Joodse burgers in Edam-Volendam	29
Vluchtelingen	29
Inbeheername, onteigening en rechtsherstel	30
Vorderingen	32
Anti-Joodse maatregelen in de gemeente	33
Onderhandelen met de bezetter	35
Politie	37
Verzet	37
Na de bevrijding	39
5. Naoorlogse omgang met het verleden	43
Ambtenaren	44
Politie	44
Burgemeesters	45
Eerbetoon en excuses	53
6. Een vergelijkend oordeel	57
Duizend burgemeesters	58
Burgemeesters vergeleken	59
De Burgemeester van Baarstraat in Volendam	62
7. Bijlagen	65
Tabel 1: Joodse burgers van Edam-Volendam	65
Tabel 2: Joodse huurwoningen in Edam-Volendam	67
Tabel 3: Joodse landbouwgrond en rechtsherstel	68
Literatuur	69
Archieven	70
Websites	72

1. Inleiding

Jacob Brandon en Esther Brandon-de la Penha woonden met hun vijf kinderen aan Kerkstraat 6, tegenwoordig Grote Kerkstraat 6 in Edam. Jacob werkte als straatventer en trok met een kar vol kleine huishoudelijke goederen door de straten. De gezinsleden kwamen uit Amsterdam en behoorden tot de weinige Joodse inwoners van Edam die niet uit Duitsland waren gevlucht. Na hun arrestatie kwam het gezin in Kamp Vught terecht. Vanuit hier werden Jacob en zonen Hartog en Mozes overgeplaatst naar werkkamp Oud-Leusden bij Amersfoort. Na een aantal maanden tewerkstelling werden zij gedeporteerd naar concentratiekamp Auschwitz, waar ze in december 1943 en januari 1944 werden vermoord. Esther, dochters Johanna en Lea en zoontje Louis waren al in juni 1943 vermoord in Sobibor.¹

Net als de familie Brandon overleefden vrijwel alle Joodse inwoners van gemeente **Edam-Volendam** de bezetting en oorlog niet. De ruim twintig Joodse inwoners van Edam werden gedeporteerd en vermoord, van wie de meesten in Sobibor, Auschwitz of Bergen-Belsen.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog associeerde men de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en roof van hun bezit lange tijd vooral met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. In januari 2020 bood premier Rutte de Joodse gemeenschap excuses aan: 'Toen het gezag een bedreiging werd, zijn onze overheidsinstanties tekortgeschoten, als hoeders van recht en veiligheid. Zeker, ook binnen de overheid was er individueel verzet, maar te veel Nederlandse functionarissen voerden uit wat de bezetter van hen vroeg.'²

Afgelopen jaren is steeds nadrukkelijker de vraag gesteld welke – al dan niet verwijtbare – rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben door hun bejegening van de Joodse burgers, in ontrechting en rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschillen per gemeente. Daarom is systematisch en vergelijkend archiefonderzoek tussen gemeenten nodig om de historische feiten te reconstrueren en te wegen. Met de grote steden in de Randstad voorop, heeft inmiddels meer dan de helft van de Nederlandse gemeenten historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Edam en Volendam vormden al voor de oorlog één gemeente, tot 1974 onder de naam Edam. In 2016 werd gemeente Zeevang (de dorpen en vroegere gemeenten Beets, Kwadijk, Middelie, Oosthuizen en Warder) bij Edam-Volendam gevoegd. Joodse inwoners vonden we alleen in het stadje Edam zelf.

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in heel Nederland, ook in Edam-Volendam, doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolgving een gezicht en hun levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat veel vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij hier beantwoorden.

Ons onderzoek had een beperkte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in bejegening, ontrechting en rechtsherstel. In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen in Edam-Volendam. We hebben de lotgevallen van de Joodse burgers op hoofdlijnen gereconstrueerd. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van ons onderzoek zit in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek, en in de vergelijking met andere gemeenten in Noord-Holland en elders in Nederland.

In 2021-2024 voerden we in Gelderland, Overijssel, Zeeland, Friesland, Noord-Holland en Zuid-Holland meer dan twintig soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakte het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In de meeste andere rapporten staat de vraag naar onteigening en restitutie van Joods vastgoedbezit op de voorgrond. Met uitzondering van een paar percelen landbouwgrond is hiervan in Edam-Volendam geen sprake. In plaats daarvan krijgt in dit onderzoek de bejegening in bredere zin van de Joodse burgers door de gemeente alle aandacht. Bejegening was ook in elk eerder onderzoek een thema, zodat we een grondige vergelijking met andere gemeenten onderdeel van dit rapport konden maken.⁴

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding is geen moreel oordeel. De onderzoeksopdracht naar ontrechting, bejegening en rechtsherstel is slechts de opmaat tot een moreel oordeel over hoe de gemeente handelde. Ook daarbij is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten van het spectrum bieden immers geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de ‘kille, formalistische’ aanpak bij

het naoorlogse rechtsherstel – een aanpak waarop nu juist veel kritiek is. Aan de andere kant moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Het zou te ver gaan om vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Naast het tijdsgebonden perspectief zijn er twee andere belangrijke maatstaven bij het oordelen: 1) de vergelijking met andere gemeenten en hun bestuurders en hun handelen in soortgelijke omstandigheden en 2) de grondige bestudering van bronnen uit die tijd, die vaak aanknopingspunten bevatten dat een persoon zelf, diens omgeving, justitie of de publieke opinie diens handelen in strijd vonden met geschreven en ongeschreven regels.

Voor een oordeel over het ereburgerschap en de straat die vernoemd is naar oorlogsburgemeester Van Baar moeten we weer anders kijken. Hierbij gaat het immers niet om historische context en vergelijking, maar om de verwachtingen die we in 2025 koppelen aan eerbetoon voor bestuurders, ook al is het postuum.

Na deze inleiding gaat dit rapport verder met een samenvatting van de vragen uit de opdracht en conclusies en een wetenschappelijke verantwoording (hoofdstuk 2 en 3). Daarna volgen drie thematische hoofdstukken aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 7) bieden in tabelvorm een overzicht van de Joodse burgers van Edam, hun grondbezit en hun laatste woonadressen. We sluiten het rapport af met een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties, kranten en websites.

Oorlogsverleden en Jodenvervolgung

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolgung, collaboratie en verzet? Die vraag speelt in deze tijd nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolgung en naar de rol van Nederlandse overheden daarin. Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Vooral door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde. En door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap, een halve eeuw later. Door ons in de tijd en de denkkaders van toen te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf geschiedenis en is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolgung blijft zich zo ontwikkelen.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel een manier om met het recente verleden om te gaan. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling.

De Nederlandse overheid liet zich bij het rechtsherstel sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en de normalisering van het economische verkeer – terwijl de geschiedschrijving over de oorlog vervolgens sterk en lang werd gekleurd door een goed-foutperspectief. En, voor ons moeilijk voorstelbaar: pas in de jaren zestig kreeg de Jodenvervolgung in Nederland haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). In de publieke herinnering kwam steeds meer nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om ‘snel, streng en rechtvaardig’ om te gaan met landgenoten die ‘fout’ waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich in het kader van de Bijzondere Rechtspleging verantwoorden voor regionale **tribunalen**. Onder hen waren politieagenten met nazisympathieën en leden van de **NSB**, maar ook bestuurders die op hun post waren gebleven en met de vijand gecollaboreerd hadden. Een paar kopstukken werden streng gestraft, onder wie Anton Mussert en Meinoud Rost van Tonningen. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd.

Daarnaast werden diverse beroepsgroepen, zoals ambtenaren, politieagenten, rechters, journalisten en burgemeesters, aan een zuiveringsprocedure onderworpen. De zuiveringscommissies konden geen gevangenisstraf opleggen, alleen een beroepsverbod. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel en bestuurlijke normaliteit. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁵

Met de tribunalen en zuiveringen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander; alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land naar verhouding zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef daardoor op de achtergrond.⁶ Over een bijzonder slachtofferschap van de

Tijdelijke rechtbanken voor de Bijzondere Rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten over de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Eenmaal teruggekeerd in Den Haag organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggave van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Om dit proces in goede banen te leiden, richtte de regering al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel op. Daarbij hoorde ook het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) dat, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit beheerde van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

De Nederlandse staat nam een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen koos men voor ‘verdelende’ in plaats van ‘herstellende’ gerechtigheid. Dat betekende dat het rechtsherstel de ontrechten net zomin mocht bevoordelen als dat het de oorlogskopers mocht benadelen. Rechtsherstel verwees naar teruggaaf van eigendomsrechten, niet naar rechtvaardigheid in bredere zin.⁷

Pas in de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolgung en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou kosten. Voor het eerst werd ook gesproken over tweede- en derdegeneratieslachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten – en niet begin jaren vijftig, zoals oorspronkelijk het plan was.

Het verleden opnieuw gewogen

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over onder andere roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben ook de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigingen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Nederlandse overheid was tekortgeschoten bij het naoorlogse rechtsherstel. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedeporteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

stappen samen ‘finaal recht’. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit dat onderzoek bleek dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daarbij werd duidelijk dat het gebruik van morele labels als ‘goed’ en ‘fout’ voor bijvoorbeeld ‘collaboratie’ en ‘verzet’ slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekt. Het dilemma van de **‘burgemeester in oorlogstijd’** is hiervan een van de voorbeelden.

De nuancering van schuldvragen en de groeiende aandacht voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen – van het regeringsbeleid en de politie tot de NS en de Heidemij, en ook dat van gemeenten.⁸

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit – al was het resultaat hiervan, achteraf bezien, eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering als gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is (hoewel recente berichten over groeiend antisemitisme reden geven tot zorg). Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland, net als in andere bezette landen, tientallen jaren, vanwege het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dit in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Dankwoord

We danken onze opdrachtgever, burgemeester Lieke Sievers van Edam-Volendam, voor haar vertrouwen. Daniël Specker en Laurens van der Wal traden op als contactpersonen namens de gemeente en ondersteunden ons waar nodig, waarvoor wij hen bedanken.

We bedanken de medewerkers van het Waterlands Archief in Purmerend, Het Flevolands Archief in Lelystad en het Noord-Hollands Archief in Haarlem voor hun ondersteuning bij het archiefonderzoek. De gemeente heeft ter begeleiding van ons onderzoek een klankbordgroep ingericht. Voor het constructieve kritische meedenken en meelesen bij dit opdrachtonderzoek

bedanken we: Friso de Zeeuw, Dick Knip, Dennis Beckers, Erik Besseling, Tom Bouws en Lia Veerman. Als onafhankelijke wetenschappelijke onderzoekers zijn alleen wij als auteurs van het rapport aansprakelijk voor de weging van de bronnen en de verwoording van de bevindingen.

Tientallen historici en archivariissen hebben in de afgelopen vier à vijf jaar, net als wij, opdrachten met een vraagstelling over ontrechting, bejegening en rechtsherstel uitgevoerd voor Nederlandse gemeenten. We bedanken hen voor hun bereidheid om ervaringen met ons te delen. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Peter Romijn, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archieftechnische adviezen konden wij weloverwogen eigen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in andere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank gaat niet in de laatste plaats uit naar het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, voor deze opdracht versterkt door Jolanda van den Braak, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden.

Charlotte Dommerholt voerde voor dit project het leeuwendeel uit van het archiefonderzoek en van de mondelinge en schriftelijke rapportage over de resultaten. Rosa Raeijmaekers en Lieke Speerstra assisteerden haar daarbij.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden en op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Charlotte Dommerholt

Wim van Meurs

Jan Julia Zurné

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2025)

Jan Julia Zurné, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. Ze doet onderzoek naar criminaliteit en rechtspraak tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

Charlotte Dommerholt, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis Vandaag, Rijksuniversiteit Groningen (2022)

Lieke Speerstra, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Global History, Vrije Universiteit Amsterdam (2023)

Rosa Raeijmaekers, student assistent bij Advies & Actualiteit, studente Geschiedenis aan de Radboud Universiteit

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Amersfoort

Jolanda van den Braak, werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Joods Monument, nr. 138588.
- ² 'Toespraak van minister-president Mark Rutte bij de Nationale Holocaust Herdenking', Amsterdam (26-01-2020), www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2020/01/26/toespraak-van-minister-president-mark-rutte-bij-de-nationale-auschwitzherdenking-amsterdam.
- ³ Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel: het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 2020); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017).
- ⁴ Wim van Meurs en Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten' (Nijmegen: Radboud Universiteit, mei 2024). Voor een up-to-date overzicht van beschikbare rapporten per gemeente voor heel Nederland, zie: doi.org/10.34973/d91b-h825.
- ⁵ Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten: De Haan, 1989).
- ⁶ Marnix Croes en Peter Tammes, *'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁷ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005).
- ⁸ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In de afgelopen vijf jaar hebben wetenschappers voor de helft van de ruim 340 huidige Nederlandse gemeenten archiefonderzoek gedaan naar het handelen van die gemeenten tegenover hun Joodse burgers. Centraal hierin stond steeds de rol van de gemeente bij de onteigening van Joods vastgoed door de bezetter, en de teruggaaf van die panden en percelen na de bevrijding.

Aanleiding voor dit onderzoek was de digitalisering van de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter, door het Nationaal Archief in 2019. In die boeken registreerde het naziregime doorverkocht Joods vastgoed. Onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma *Pointer* (KRO-NCRV) berichtten op 27 mei 2020 over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de 226 gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkomen met een verzoek om stellingname. Volgens de Verkaufsbücher hebben 25 gemeenten zelf Joods vastgoed aangekocht van de bezetter.

Gemeente Edam-Volendam komt in de Verkaufsbücher niet voor. De bezetter heeft hier geen Joods vastgoed verkocht en onteigend – al sluit dit de mogelijkheid niet uit van Joods vastgoed dat alleen in beheer is genomen. Uiteindelijk beperkte de vraag naar onteigening en teruggaaf zich voor Edam-Volendam tot 2 transacties, waarbij Joodse burgers in 1941 gedwongen werden hun landbouwgrond te verkopen.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Naarmate dit onderzoek voor tientallen middelgrote en kleine gemeenten door uitvoerders als het NIOD, de Rijksuniversiteit Groningen en ons eigen team Advies & Actualiteit vorderde, kwam steeds meer een bredere, achterliggende vraag in beeld: die naar hoe de gemeente haar Joodse burgers bejegende en hoe zij omging met de opgelegde anti-Joodse maatregelen. Vanaf 2022 kreeg deze vraag een eigen hoofdstuk in ons rapportageformat. 'Bejegening' is geen formeel-juridische handeling zoals inbeheername, onteigening, verkoop of teruggaaf. De historische werkelijkheid laat zich op dit punt dus ook minder makkelijk reconstrueren. Maar dat is wel de uitdaging van dit opdracht-onderzoek.

Het is de taak van een historicus om aan de hand van archieven en andere bronnen de werkelijkheid van het verleden te reconstrueren, waar nodig in de context van die tijd te plaatsen en – in geval van deze opdrachtserie – met andere gemeenten te vergelijken. Maar een historicus houdt zich niet alleen bezig met het verleden zelf. Ook de omgang met dat verleden kan onderwerp van historisch onderzoek zijn: hoe is men, van het moment van de historische gebeurtenissen tot aan nu, omgegaan met de verleden werkelijkheid?

‘Omgang’ kan daarbij verwijzen naar de plaatsing (of verwijdering) van monumenten, de vernoeming van straten of instellingen, politieke excuses en herstelbetalingen en/of wetenschappelijke geschiedschrijving. Ook politieke of publieke discussies over mensen en gebeurtenissen uit het verleden en, niet in de laatste plaats, justitiële verwerking door de tribunalen van de **Bijzondere Rechtspleging** en zuiveringscommissies vallen hieronder. Dit aspect van de latere omgang met de zwarte bladzijde uit de geschiedenis nemen we in dit rapport nadrukkelijk mee.

Voor Edam-Volendam heeft deze omstrede omgang met het oorlogsverleden zich toegespitst op de straatnaam ter ere van de oorlogsburgemeester. Deze lokale discussie heeft geresulteerd in een opdrachtrapport van Lennert Savenije voor gemeente Edam-Volendam, en tegenposities van onder anderen Erik Besseling en Piet Koning.² Ons rapport neemt deze recente discussie en de schriftelijke stellingnamen mee als deel van het verwerkingsproces, zonder dat we onszelf daarmee overigens ‘boven’ de discussie te plaatsen. Ook onze onderzoeksrapportage is tenslotte een volgende stap van de omgang met deze zwarte bladzijde.

Als Bijzondere Rechtspleging hier op deze ‘algemene manier’ gebruikt wordt, moet het m.i. niet met hoofdletters. Als dat in deze rapporten wel de bedoeling is, dan graag zoeken+vervangen in het hele rapport.

Drie hoofdvragen

Het gemeentebestuur van Edam-Volendam heeft vastgesteld dat er geen algemeen geaccepteerd beeld bestaat van de rol die gemeente en burgemeester destijds speelden bij ontrecting, bejegening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen makkelijk antwoord op vragen hiernaar, zo is gebleken na koppeling van gegevens uit de collecties van onder meer het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD in Amsterdam, het Waterlands Archief in Purmerend, Het Flevolands Archief in Lelystad en het provinciale archief bij het Noord-Hollands Archief in Haarlem. Gemeente Edam-Volendam is van mening dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen en heeft zodoende een onderzoeksopdracht geformuleerd met drie hoofdvragen.

De eerste vraag gaat over de bejegening van Joodse burgers ofwel het bestuurlijke handelen en de uitvoering van maatregelen op gemeentelijk niveau. Daarmee gaat het over de lotgevallen van de Joodse gemeenschap van Edam-Volendam.

We weten dat vrijwel alle Nederlandse gemeenten in meer of mindere mate hebben meegewerkt aan de anti-Joodse maatregelen vanaf 1940 en aan de deportaties naar de concentratiekampen, veelal vanaf 1942. Hoe hebben het toenmalig gemeentebestuur van Edam-Volendam, de gemeentediensten en de politie tijdens de Duitse bezetting gehandeld ten aanzien van de Joodse gemeenschap? In het bijzonder: hoe hebben zij gehandeld bij de uitvoering van en medewerking aan anti-Joodse maatregelen? En ook: wat was hun houding en handelen ten aanzien van eventuele steun voor het verzet en ondermijning van de uitvoering? Plus: hoe hebben ze na de bevrijding gehandeld rondom het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers?

De tweede vraag, onderwerp van hoofdstuk 5, gaat over de omgang met het verleden. Hoe oordeelde men na de oorlog – in de zuiveringen van ambtenaren en politie, in de Bijzondere Rechtspleging en in het publieke debat – over de betrokken bestuurders en ambtenaren van Edam-Volendam? Hierbij draait het om krantenberichten vlak na de bevrijding en de gelijktijdige zuiveringen en tribunalen. En om lokale herdenkingen en de vernoeming van de Burgemeester van Baarstraat in Volendam, naar (en door) oorlogsburgemeester Van Baar in 1958. Anders dan bij de eerste vraag gaat het hier niet om de reconstructie van een historische werkelijkheid. Deze tweede vraag gaat specifiek over de *omgang* met het verleden, niet over de historische feiten.

De derde en laatste vraag trekt het perspectief breder. De resultaten van ons onderzoek kunnen alleen goed geduid en gewogen worden tegen de achtergrond van wat er op andere plekken in Noord-Holland en in Nederland gebeurde en hoe andere gemeenten handelden. De vraag die wij in hoofdstuk 6 aansnijden, luidt daarom: hoe kunnen we het handelen van het toenmalig gemeentebestuur – en in het bijzonder het optreden van burgemeester Van Baar (1938–1959) –, de gemeentediensten en de politie beoordelen, binnen de toenmalige context en in vergelijking met andere Nederlandse gemeenten?

Conclusies over de bejegening van Joodse burgers

1. Gemeente Edam-Volendam werkte volledig mee aan de uitvoering van anti-Joodse maatregelen. De maatregelen werden zonder protest ingevoerd.
2. De gemeente kocht geen Joods vastgoed of landbouwgronden. De bezetter nam in Edam-Volendam geen Joodse huizen in beheer en verkocht (dus) ook geen panden. Wel werden via twee transacties 8 percelen landbouwgrond van Joodse burgers verplicht geregistreerd en verkocht. Hiervoor vond in 1948 rechtsherstel plaats.
3. Joodse bedrijven werden onder ‘arische’ bewindvoerders geplaatst en/of geliquideerd. Na de oorlog zijn deze bedrijven voortgezet.
4. De gemeente stelde lijsten van burgers en van ambtenaren op die in aanmerking kwamen voor tewerkstelling. Burgemeester Van Baar zette zijn handtekening onder de lijsten, maar probeerde een groot aantal mannen buiten de tewerkstelling te houden. Toen hij eind 1944 alsnog 25 mannen moest aanwijzen, weigerde hij en dook onder.
5. In november 1944 werd burgemeester Van Baar opgevolgd door NSB’er Van Baak. Samen met wethouder De Boer werd hij in januari 1945 geliquideerd door het verzet.

Conclusies over de omgang met het verleden

1. Na de bevrijding was er in Edam-Volendam geen aandacht voor het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers, van wie slechts een enkeling de oorlog overleefd had. Niet vanuit het bestuur en niet vanuit de publieke opinie.

2. Na de oorlog werden de burgemeester, ambtenaren en politie-functionarissen in Edam-Volendam, net als in andere gemeenten, onderworpen aan een zuiveringsonderzoek.
3. Burgemeester Van Baar werd voornamelijk beschuldigd van economische collaboratie. Het verzet, de Commissaris van de Koningin en de zuiverings-commissie spraken zich alle nadrukkelijk uit tegen zijn terugkeer, maar uiteindelijk kreeg hij een niet openbaar gemaakte berisping, en de minister besloot dat hij zijn ambt weer mocht uitoefenen.
4. Het zuiveringsdossier van NSB-burgemeester Van Baak gaat alleen over zijn liquidatie door het verzet, waarvoor de daders later werden veroordeeld door de Nederlandse justitie.
5. Alle ambtenaren op het gemeentehuis werden onderworpen aan een zuiveringsonderzoek. Geen van hen werd gezuiverd, iedereen mocht in dienst blijven.
6. De gemeentepolitie van Edam werd ook gezuiverd. Twee NSB'ers werden gezuiverd en geschorst.

Conclusies over een vergelijkend oordeel

1. De situatie van burgemeester Van Baar was in vergelijking met ambtsgenoten in Noord-Holland en Nederland uitzonderlijk door de aanklacht van economische collaboratie en door zijn lange ambtstermijn. De aanleiding voor zijn ontslag – de Arbeitseinsatz – komt daarentegen vaker voor onder ambtsgenoten.
2. De archieven laten zien dat burgemeester Van Baar de orders van de bezetter plichtsgetrouw uitvoerde, ook waar het ging over de Joden-vervolging en Arbeitseinsatz. Er zijn daarentegen geen aanwijzingen van nationaalsocialistisch of antisemitisch gedachtengoed bij deze burgemeester.
3. Bij een aantal gelegenheden toonde Van Baar doorzettingsvermogen in onderhandelingen met de bezetter. De indruk is wel dat het daarbij steeds ook om zijn economisch eigenbelang ging.
4. In het oorlogsverhaal van burgemeester Van Baar ontbreken bewijzen van politieke moed of principiële stellingname die, naar de maatstaven van 2025, het eerbetoon van een straatnaam zouden rechtvaardigen. Een enkele erkende verzetsheld heeft ook nu nog als oorlogsburgemeester een straat die naar hem vernoemd is. Een aantal Nederlandse burgemeesters die bij nadere beschouwing geen helden bleken te zijn geweest, hebben recent hun straatnaam verloren.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de drie hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het restrisico, namelijk dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn. Dit geldt vooral voor de eerste vraag naar de

bejegening. Het antwoord op de tweede vraag is natuurlijk altijd voorlopig. Elke tijd stelt immers nieuwe vragen en daarmee verandert ook het perspectief op de eerdere omgang met het verleden. Dit maant tot bescheidenheid: ook onze vragen en inschattingen worden over kortere of langere tijd deel van de verwerkingsgeschiedenis.

Wel is het denkbaar dat een digitale toegankelijkheid van grote archieven als die van CABR en NBI niet over een gemeente als geheel maar wel over individuen als een burgemeester nog verrassende informatie aan het licht zal brengen die ons beeld en oordeel misschien zelfs verandert of doet kantelen.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is verdere reconstructie van levensverhalen, door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden. De slachtoffers krijgen hiermee een gezicht en een verhaal.

Zulk vervolgonderzoek heeft een andere functie. Verrijking van de historische reconstructie wil niet zeggen dat ons beeld van de bezettingstijd en het handelen van Nederlandse gemeenten hierdoor nog wezenlijk wordt herzien. Daarvoor is voor te veel verschillende gemeenten vergelijkbaar onderzoek gedaan en zijn de patronen die naar voren komen te consistent. Actief en principieel verzet in Nederlandse gemeentehuizen tegen de Jodenvervolging was uitzonderlijk en kwam minder vaak voor dan het tegendeel – proactieve collaboratie met de bezetter. De grote meerderheid van de gemeenten en burgemeesters bevond zich in de grijze zone daartussen, met een combinatie van afgedwongen collaboratie en een vaak formele tot onverschillige houding tegenover het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers, zowel tijdens als na de bezetting.

Tegelijk met, en voorafgaand aan dit onderzoek voerde het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit ruim twintig vergelijkbare projecten uit, voor gemeenten in Gelderland, Overijssel, Zeeland, Friesland en Noord- en Zuid-Holland. In al deze projecten gebruiken we grotendeels dezelfde methodiek en bronnen. Hoewel de nadruk vaak ligt op onteigening en teruggave van vastgoed, is de bredere vraag van bejegening onderdeel van elk onderzoek. De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom deels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de landelijke juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de begrippen die we gebruiken.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Zie o.a. Lennert Savenije, 'Berispt, maar niet openbaar. De naoorlogse zuivering van C.G.M. Van Baar, burgemeester van Edam', 22 februari 2024; Erik Besseling, 'Burgemeester Van Baar en de Jodenvervolging. Aantekeningen bij het rapport "Berispt, maar niet openbaar"', 5 mei 2022; Abel Bormans, 'Fout in de oorlog, maar wel een straatnaam gekregen', *De Volkskrant*, 12 september 2024; Erik Besseling, 'Burgemeester Van Baar en de Jodenvervolging in Edam. Documenten'. Volendam, 2023.

3. Verantwoording

Gemeente Edam-Volendam heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het al omvangrijke onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan zogenaamde arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen en waar mogelijk verkocht. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Juridische begrippen

Het begrip ‘roof’ (of formeler: ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien. Toch schiet het woord voor de doelen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel. Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport gebruiken we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Met het oog op de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort, maar ‘ontrechting’ past wel bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waarover dit onderzoek ook gaat.¹

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Maar het stond de

beheerder vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken, om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

De term ‘collaboratie’ heeft in het Nederlands een vooral negatieve connotatie gekregen van ‘heulen met de vijand en bezetter’. In de vakliteratuur is de term ‘bystander’ in opkomst, die in het Nederlands gebrekkig vertaald kan worden als ‘toeschouwer’ – gebrekkig, omdat de connotatie van verwijtbare passiviteit en onverschilligheid ontbreekt. Bestuurders mogen per definitie geen ‘bystanders’ zijn.

Zij hadden de opdracht om het bestuur en daarmee het dagelijks leven van de burgers gaande te houden en om daartoe medewerking te verlenen aan de bezetter. Van de Nederlandse bestuurders werd verwacht dat ze in hun collaboratie de grens trokken bij activiteiten die direct de Duitse oorlogsinspanning dienden, zoals het rekruteren van mannen voor de bouw van verdedigingswerken. Dergelijke collaboratie was duidelijk in strijd met de richtlijnen van de Nederlandse regering in ballingschap, maar de richtlijnen voor een vreemde bezetting voorzagen niet in het ondenkbare van de Jodenvervolging. Hier moest een bestuurder zijn eigen morele kompas volgen en geen passieve en onverschillige bystander zijn.²

De term ‘bejegening’ is niet zo beladen als ‘collaboratie’, maar laat zich niet zoals de juridische begrippen op basis van wetten en verordeningen definiëren en in formele archiefdocumenten terugvinden. Bejegening van Joodse burgers gaat vooral over de vraag of zij anders werden behandeld dan niet-Joodse burgers. Tegelijk gaat het voor de periode na de bevrijding om coulantie voor Joodse overlevenden en nabestaanden vanuit hun bijzondere slachtofferschap. De archiefbronnen waar we het mee moeten doen, zijn niet het meest geschikt voor deze vraag over bejegening. De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorschreef. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **verordeningen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de verordeningen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels

Verordeningen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar door-geenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de onderzoeksvragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door verschillende typen archieven te combineren. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën 1) politiek-bestuurlijke archieven, 2) administratieve en justitiële archieven en 3) (gedigitaliseerde) kranten.

We zijn enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **struikelstenen**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het landelijke overzicht van het **Joods Monument**, en omgekeerd.

Inventarisaties van Joodse inwoners en hun eigendom aan panden en (landbouw)percelen zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze noemen – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren verschilt sterk per woonplaats, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers, zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk.

Archiven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes, besluiten en hun uitvoering door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W, van de jaren 1933 tot 1950. Zo hoopten we ook de positie van de Joodse burgers voor de Duitse inval in beeld te krijgen. Daarnaast hebben we gekeken naar de late jaren vijftig, omdat burgemeester Van Baar in 1959 aftrad en er een straat naar hem vernoemd werd.

De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging verschilt voor de oorlogsjaren sterk van woonplaats tot woonplaats. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn nuttig, vooral omdat daar de correspondentie met de gemeentebesturen is bewaard. Die kan een duidelijker beeld geven van hoe een gemeentebestuur in oorlogstijd functioneerde.

Betonnen stenen met een messing plaatje in het trottoir, voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Administratieve en justitiële archieven

In dit onderzoek gebruiken we drie soorten administratieve archiefbronnen:

- 1) de administratie van de bezetter, 2) de administratie van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (vooral op gemeenteniveau) en 3) de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het Kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Bestanden van deze instellingen uit die tijd bestaan vaak niet meer. Bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, hebben we ze voor dit onderzoek uit tijds-overwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegang blijft het Kadaster een bron waarvoor veel expertise en zoektijd nodig is, onder meer door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, hebben we deze archieven doelgericht geraadpleegd.

We mogen niet vergeten dat bestuurlijke besluiten en ambtelijk handelen in schriftelijke archieven altijd zakelijk-formeel of kil overkomen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is enorm. Deze formele akten laten maar weinig los over de ‘bejegening’ van Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, heeft dat in de regel in de akten niet breed uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat ook niet hebben opgeschreven. We zijn daarom terughoudend geweest om op basis van een paar indrukken uit deze archieven algemene conclusies te trekken over ‘het gemeentebestuur’ of ‘de gemeentediensten’.

De administraties van de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV) en het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam. Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de achttien Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin zijn in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.³

Om uit te zoeken welke Joodse eigenaren hun landbouwgrond moesten verkopen (verordening 102/1941), zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁴

Van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd, was vooral het archief van de uitvoerende dienst van deze Raad, het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), voor ons onderzoek nuttig. Het is een van de grootste collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. In het NBI-archief zitten de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrechten en ‘afwezigen’ (vaak in de concentratiekampen vermoorde Joden). Deze dossiers geven vaak goed inzicht in de manier waarop overheids-

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrechting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

instellingen – vooral landelijke instellingen; gemeenten speelden hierin vaak een ondergeschikte rol – omgingen met daders en slachtoffers.

Ook rechtbankdossiers zijn van belang in dit onderzoek, zowel voor de onteigenings- en rechtsherstelvragen, als voor de vraag over bejegening (maar wel op heel verschillende manieren). Veel NSB-burgemeesters en andere functionarissen, onder wie wethouders, gemeentesecretarissen en politiecommissarissen, moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een tribunaal van de zogenaamde ‘Bijzondere Rechtspleging’.⁵ De CABR-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. Aanvullingen op de CABR-dossiers, zoals ingevulde vragenlijsten en correspondentie, zitten in regionale archieven. Ook deze bekeken we, om een zo compleet mogelijk beeld te vormen van de Bijzondere Rechtspleging en zuiveringsprocessen.

Uit eerdere onderzoeken weten we dat koop of huur van Joodse panden door functionarissen, of hun betrokkenheid bij de Jodenvervolging in het algemeen, vrijwel nooit een centrale plaats innam in hun proces. De digitale openbaarmaking van deze voorheen beperkt toegankelijke en alleen op persoonsnaam op te vragen CABR-dossiers kwam voor dit onderzoek te laat. De openbaarmaking was gepland voor 1 januari 2025, maar werd op het laatste moment uitgesteld vanwege privacyvraagstukken.

De dossiers van lokale bestuurders en functionarissen uit de Bijzondere Rechtspleging en de zuiveringen per beroepsgroep (bijvoorbeeld voor politieagenten of ambtenaren) zijn voor Edam-Volendam uitgebreider onderzocht dan voor eerdere gemeenten.⁶

Kranten

Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**, maar zijn door de censuur van beperkte waarde. In krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren staan verhalen over de behandeling van de Joodse burgers – door medeburgers en door de gemeente, tijdens én na de bezetting. Deze bronnen zijn veel waardevoller. De lokale en regionale kranten uit Noord-Holland zijn digitaal goed toegankelijk. Voor de jaren 1933-1950 hebben we deze grondig doorzocht, met een uitgebreide lijst zoektermen over Joodse burgers en Jodenvervolging. Mede hierdoor kunnen we enige uitspraken doen over hoe de lokale samenleving en overheden Joodse burgers bejegenden, en hoe ze omgingen met Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Polen – vanaf Hitlers machtsovername in 1933 tot het begin van de oorlog en tijdens de bezetting.

Het Centraal Archief
Bijzondere Rechtspleging
in het Nationaal Archief
bevat de processtukken
van deze zuiverings-
tribunalen op regionaal
niveau.

Vooraf in de landelijke
online krantenbank
Delpher.

Noten

- ¹ Aalders, Roof; Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² Christina Morina en Krijn Thijs red., *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* (New York: Berghahn Books, 2019); Mary Fulbrook, *Bystander Society: Conformity and Complicity in Nazi Germany and the Holocaust* (New York, NY: Oxford University Press, 2023).
- ³ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1-532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁴ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 19351964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474.
- ⁵ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁶ NIOD, 'Oorlog voor de Rechter: grootste oorlogsarchief van Nederland online doorzoekbaar vanaf 2025', www.niod.nl/nl/nieuws/oorlog-voor-de-rechter-grootste-oorlogsarchief-van-nederland-online-doorzoekbaar-vanaf-2025.

4. Bejegening van Joodse burgers in Edam-Volendam

Edam kende in de negentiende eeuw een kleine, bloeiende Joodse gemeenschap. Halverwege de zeventiende eeuw werd er al melding gemaakt van de eerste Joodse burger die in Edam woonde. In de daaropvolgende decennia zouden langzaam meer Joodse burgers zich vestigen in Edam. Rond 1800 bestond de Joodse gemeenschap uit een kleine tachtig personen. Halverwege de negentiende eeuw was de Joodse gemeente verder gegroeid en ontstond er behoefte aan een eigen leslokaal en een ritueel bad. Deze werden gebouwd in de Grote Kerkstraat. Ook werd er een Joodse begraafplaats geopend. Tot 1791 was er geen synagoge en hielden Joodse Edammers hun religieuze vieringen bij leden van de Joodse gemeente thuis. Dat jaar kocht de Joodse gemeente een pand dat werd verbouwd tot synagoge en bijna negentig jaar daarvoor dienst zou doen. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam het aantal Joodse inwoners af. Vanwege het krimpende ledenaantal werd de synagoge in 1886 gesloten. De overgebleven leden van de Joodse gemeente voegden zich bij die van Monnickendam. In 1910 had Edam nog maar één Joodse inwoner: Benjamin Levi Berlijn.¹

Vluchtelingen

Met de komst van het naziregime in Duitsland in 1933 voelden veel Joodse burgers zich daar niet langer veilig. Ze vluchtten onder andere naar Nederland. Een aantal vluchtelingen vestigde zich in Edam. In 1940 telde Edam-Volendam negenduizend inwoners, waaronder twintig Joodse burgers. Aan Grote Kerkstraat 10 kwamen Albert en Rosa Faber te wonen met hun zoon Kurt. In 1943 werden zij naar Kamp Vught gebracht, van waaruit zij werden gedeporteerd naar Auschwitz. Alle drie de gezinsleden werden daar in het voorjaar van 1943 vermoord.² Ook Julius Kahn, de broer van Rosa, woonde in Edam, aan Nieuwehaven 15. In september 1943 werd ook hij vermoord in Auschwitz.³

In de jaren dertig vestigde zich een aantal bedrijven met Joodse eigenaren in Edam en Volendam. Ludwig Kaufmann, Otto Leyser en Alfred Levy richtten in Volendam Enkev op, een bedrijf gespecialiseerd in het maken van materialen uit natuurlijke vezels. Ook vestigde zich er een bretelfabriek, Algemeene- Textiel- en Leder-Industrie Joseph Leijser NV (ATLI). NOHOL, een koperwarenfabriek streek neer in Edam met als eigenaar Alfred Levy.⁴ De komst van deze bedrijven was grotendeels te danken aan een zoektocht van het gemeentebestuur naar nieuwe werkgelegenheid voor de regio. In 1934 legde een grote stadsbrand namelijk een aanzienlijk deel van Edam in de as, inclusief een aantal bedrijven. Daarnaast ging de indamming van de Zuiderzee ten koste van de visserij, wat zorgde voor meer werkloosheid in de crisisjaren.

Om ons een beeld te vormen van de Joodse burgers in Edam-Volendam voor de oorlog, hebben we de lokale kranten en de notulen van het college van B&W en de gemeenteraad vanaf 1933 doorgenomen. Behalve de fabrieken die in Joodse handen waren en berichten over liquidatie van de Joodse bedrijven in de Nederlandsche Staatscourant, komen we Joodse burgers in geen van de bronnen zelfs maar incidenteel tegen.

Inbeheername, onteigening en rechtsherstel

Vanaf mei 1940 maakte de bezetter het steeds moeilijker voor Joodse burgers in Nederland. De anti-Joodse maatregelen die landelijk werden ingevoerd golden ook voor Joodse inwoners van Edam en Volendam. Joodse burgers waren niet langer welkom in parken, moesten verplicht een Jodenster dragen en Joodse kinderen mochten niet meer naar reguliere scholen. Al deze beperkende maatregelen werden een voor een ingevoerd in het eerste jaar van de bezetting.

De onteigening van Joods vastgoed door de bezetter valt zonder meer onder de anti-Joodse maatregelen, maar bij de inbeheername en eventuele doorverkoop waren gemeenten niet betrokken, tenzij ze zelf Joods vastgoed kochten.

Op basis van verordening 154/1941 moesten Joodse burgers in Nederland hun wooneigendom en ander vastgoed laten registreren. De bezetter nam het in beheer, eigende zich de opbrengsten toe en probeerde de panden te verkopen, soms al voordat de Joodse eigenaren en/of bewoners gedeporteerd werden. Voor zover wij konden nagaan, waren alle woningen van Joodse inwoners in Edam en Volendam huurwoningen. We hebben dus geen huizen aangetroffen die Joods eigendom waren en om deze reden in beheer zijn genomen en daarna eventueel werden verkocht.

Om na te gaan of er Joods vastgoed in beheer werd genomen en verkocht, raadpleegden we de kaartenbakken van de Raad voor het Rechtsherstel. In deze dossiers zijn de percelen te vinden waarvoor rechtsherstel werd aangevraagd. Daarnaast maakten we gebruik van de lijst met adressen waarvoor struikelstenen zijn gelegd in Edam. Bovenal baseerden we ons op de lijst met Joodse inwoners en hun adressen in Edam, zoals opgenomen in het Joods Monument en op de lijst met Joodse inwoners afkomstig uit het Waterlands Archief.⁵

Dat er in Edam geen koop panden van Joodse inwoners zijn, valt grotendeels te verklaren doordat de meeste Joodse inwoners die hier tijdens de oorlog woonden, in de jaren dertig als vluchtelingen naar Edam gekomen waren. Zoals we ook in andere gemeenten zien, kochten zij meestal geen woning, maar huurden ze.

Wel nam de bezetter de bedrijven van Joodse eigenaren in beheer. Dit gebeurde onder een andere verordening dan de inbeheername van onroerende goederen, namelijk onder verordening 48/1941. De twee opties voor Joodse bedrijven: of het bedrijf werd opgeheven, of het werd voortgezet onder een

niet-Joodse bewindvoerder (geariseerd). Dit gebeurde ook met de Joodse bedrijven in Edam en Volendam.

De bedrijven Enkev, ATLI en NOHOL nam de bezetter in beheer. Enkev werd in eerste instantie geariseerd, in 1942 geliquideerd en pas in 1944 officieel opgeheven. ‘Tijdens de liquidatie is het handelsbedrijf van de Enkev met alle daartoe behorende activa en passiva door de **NAGU** als “Veräusserungstreuhänderin” verkocht en overgedragen aan de heer Reibel (...).’⁶ Wilhelm Reibel was al vanaf 1935 bedrijfsleider bij Enkev geweest. De liquidatie werd met terugwerkende kracht ongedaan gemaakt met de bevrijding, wat officieel werd vastgelegd in de rechtsherstelakte in oktober 1946 door het Nederlandse Beheersinstituut (NBI). W.L. Cohen uit Amsterdam werd vanaf dat moment benoemd tot president-directeur. In september 1947 vond rechtsherstel plaats aan de nabestaanden. Reibel was inmiddels tot ‘vijandelijk onderdaan’ bestempeld en het NBI stelde een bewindvoerder over zijn vermogen aan.⁷

Ook NOHOL, de koperbewerkingsfabriek, werd tijdens de bezetting voortgezet onder Nederlandse, niet-Joodse bewindvoerders. Men zette de fabriek in voor Duitse oorlogsvoering. Bekend is dat burgemeester Van Baar een aandeel van 10 procent bezat van het bedrijf, ook tijdens de oorlog. Hierover is niet meer bekend. Na de oorlog vond rechtsherstel plaats en ging het bedrijf door met produceren.⁸ Ook ATLI werd na de oorlog voortgezet.

Niederländische
Aktien Gesellschaft für
Abwicklung von Unter-
nehmungen – was een
naamloze vennootschap
met als taak de waarde
van geliquideerde
bedrijven op te stellen om
deze vervolgens door te
verkoppen aan derden.

In de gemeente onteigende de bezetter geen Joodse huizen. Wel werden acht landbouwgronden verplicht geregistreerd en verkocht. Onze bron hiervoor is een inventarisatie door het Joods Cultureel Kwartier, die hiervoor gebruikmaakte van de aangifteformulieren en goedkeuringen van verkoop van de landbouwgronden uit het Nationaal Archief en van het Joods Monument.⁹

Voor landbouwgronden gold een andere procedure dan voor panden, namelijk verordening 102/1941. De bezetter verplichtte Joodse eigenaren van landbouwgronden om de stukken land voor het einde van 1941 zelf te verkopen. Vaak waren de kopers pachters of bekenden van de eigenaar. De bezetter controleerde of de grond niet onder de marktprijs verkocht werd. In beslag genomen tegoeden, opbrengsten van de gedwongen verkopen en uiteindelijk al het geld van Joodse burgers werd ondergebracht bij rooibanken als Lippmann, Rosenthal & Co (Liro) en de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Het geld kwam terecht op rekeningen waarover de Joodse eigenaren niet meer konden beschikken. Toen de meeste beroofde Joodse burgers gedeporteerd waren, ging hun geld naar een anonieme verzamelrekening.¹⁰

Omdat de bezetter deze verkoop afdwong, werd dit na de oorlog als een vorm van onrechtmatige onteigening beschouwd en ongedaan gemaakt. De koper was vaak een pachter of al eigenaar van aanpalende percelen. Anders dan bij oorlogskopers van vastgoed ging het meestal niet om NSB'ers of anderen die profiteerden van het lot van Joodse medeburgers.

Verplichte registratie en verkoop is wat er gebeurde met de acht landbouwgronden die eigendom waren van Herman Lodewijk Alexander Visser uit het Gelderse dorp Voorst. Visser was een rechtsgeleerde. In mei 1943

pleegde hij op 71-jarige leeftijd zelfmoord, omdat de dreiging van de bezetter te zwaar op hem drukte.¹¹ Vier van zijn landbouwgronden had hij verkocht aan veehouder W.J. van Beers uit Purmer voor ruim 16.000 gulden, een aanzienlijke som. De andere vier gronden verkocht hij aan P.J. Knook, een landbouwer uit Purmer. Knook betaalde hier ruim 25.000 gulden voor.

Voor deze landbouwgronden vroegen de erfgenamen van Visser na de bezetting rechtsherstel aan. In beide gevallen lieten de erfgenamen weten dat ze geen behoefte hadden om de landbouwgronden weer in hun eigen bezit te krijgen. Dit zien we vaker bij landbouwgronden. Er vond rechtsherstel plaats, waarbij de gronden eigendom bleven van de veehouder en landbouwer die de gronden in 1942 van Visser kochten. Ze betaalden wel een vergoeding aan de erfgenamen, die bestond uit het verschil van de waarde van de gronden tussen 1942 en 1946 en de balans van de kosten en baten over dezelfde periode.¹²

Vorderingen

In gemeente Edam waren geen woningen in Joods eigendom die door de bezetter werden verkocht. Wel vorderde de bezetter een huurwoning met Joodse bewoners – zodat de nieuwe ingenieur van vliegtuigbouwer Fokker, NSB'er Herman van Gastel, er kon gaan wonen. Het ging in dit geval, zoals bij vordering van vastgoed elders, om de panden zelf en om het woonrecht, maar niet om het feit dat de eigenaren of bewoners Joods waren. Dit in tegenstelling tot inbeheername en onteigening.

Het terrein van jutefabriek Heijmeijer werd gevorderd voor gebruik door vliegtuigbouwer Fokker, nadat geallieerden de fabriek van Fokker aan de Papaverweg in Amsterdam in 1943 drie keer hadden gebombardeerd. Het derde bombardement legde het bedrijf in de as, waarna delen van de fabriek werden verspreid over verschillende locaties. Op de locatie in Edam werden een plaatwerkerij, perserij en bankwerkerij gevestigd. Hier maakte men onderdelen voor twee typen oorlogsvliegtuigen: de Arado-196 en Junker-52.¹³

Op het terrein van Fokker lagen verschillende woningen. Zeker twee hiervan werden in opdracht van de bezetter gevorderd voor huisvesting van het personeel van de Fokker-fabriek, zoals blijkt uit dossiers in het Waterlands Archief. De eerste was het huis van de heer Laddrak, aan de Kerkstraat 48, waarover later meer.¹⁴ Het tweede was de woning aan Jonkerlaantje 34, eigendom van Tjömme Jansz en Pieter Jansz de Boer. Zij verhuurden hun huis aan het Joodse echtpaar Otto en Emma Leijser. Uit het dossier blijkt dat de bezetter in juli 1942 toestemming vroeg aan burgemeester Van Baar om deze woning te vorderen. Als dat niet mogelijk was, wilde men weten waarom en eiste men medewerking in de verdere zoektocht naar een geschikte woning. De bezetter vermoedde namelijk dat de woning aan het Jonkerlaantje binnenkort beschikbaar zou komen.¹⁵ Meerdere keren drong de bezetter aan, waarna de burgemeester uiteindelijk groen licht gaf voor ontruiming.

In februari 1943 vertrok het echtpaar Leijser. Otto en Emma wisten de oorlog te overleven door onder te duiken. Met hulp van het verzet ontsnapten

ze in Volendammer klederdracht en doken onder bij de zussen Bührs aan de Voorhaven in Edam.¹⁶ Vanaf februari 1943 stond de familie Van Gastel ingeschreven op het adres aan het Jonkerlaantje. Na Dolle Dinsdag vluchtte Van Gastel met zijn gezin naar Duitsland.

Anti-Joodse maatregelen in de gemeente

Tijdens de bezetting waren Joodse burgers in het hele land op steeds minder plekken welkom. Joodse burgers werden het slachtoffer van sociale en economische discriminatie, gevolgd door segregatie. Vluchtelingen die naar Edam en Volendam waren gekomen vanuit Duitsland, voelden zich ook in Nederland steeds onveiliger. Naast de onteigening van woningen en de verplichte registratie en verkoop van landbouwgronden, werden veel meer maatregelen ingevoerd die direct invloed hadden op het leven van Joodse burgers in de gemeente.

In de zomer van 1941 werd de gemeenteraad ontbonden vanwege het **leidersbeginsel**. Dat betekende dat de burgemeester bestuurd zonder controle van een gekozen vertegenwoordiging, met zijn wethouders als adviseurs. Maar van een college van B&W was formeel geen sprake meer, omdat ook de wethouders hun positie verloren door het leidersbeginsel en alleen nog 'adviseurs' van de burgemeester waren.

Een van die wethouders was bakker Gerrit Konings. Hij was sinds 1935 wethouder en bleef ook aan nadat Van Baar in 1944 was vervangen door NSB-burgemeester Van Baak. Konings stond erom bekend dat hij open en eerlijk liet weten wanneer hij het niet eens was met het beleid. Hij liet bijvoorbeeld de NSB-burgemeester bij diens aantreden weten dat hij het NSB-gedachtegoed niet navolgde.¹⁷

De nazi's gingen uit van politiek leiderschap zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

Wie de gemeenteraadsverslagen leest, komt een aantal van de anti-Joodse maatregelen daarin tegen. Door de invoering van het leidersbeginsel zijn er tussen de zomer van 1941 en de bevrijding in 1945 geen verslagen van de gemeenteraadsvergaderingen, omdat de gemeenteraad niet meer bijeenkwam. Meer informatie over de uitvoering van deze verordeningen van de bezetter kan daarom worden gelezen in de verslagen van vergaderingen van de burgemeester met de wethouders.

In mei 1941 nam de gemeenteraad voor kennisgeving aan dat Joodse ambtenaren uit hun functies moesten worden ontheven. Op 10 mei 1941 werd aan deze verordening uitvoering gegeven. Diezelfde maand nam de gemeenteraad voor kennisgeving aan dat Joodse ambtenaren uit hun functies werden ontheven. Op 10 mei 1941 werd aan deze verordening uitvoering gegeven. In maart 1943 werd kennisgenomen van de verordening om ook niet-Joodse echtgenoten van Joodse burgers die als ambtenaar werkten, te ontslaan. Dit soort besluiten vormden in de notulen slechts korte notities tussen andere kwesties, zoals het opnemen van vluchtelingen uit Rotterdam en het besluit om geen sirenes aan te schaffen voor alarmering bij luchtaanvallen.¹⁸

Daarnaast wordt de uitvoering van anti-Joodse maatregelen duidelijk uit correspondentie van de gemeente met andere instellingen, zo blijkt uit dossiers uit het Waterlands Archief. In maart 1941 stuurde de burgemeester al op aanvraag van de Rijkscommissaris van het Bevolkingsregister een registratielijst met de namen van 27 Joodse burgers en de kosten voor de aanmeldingsformulieren. Een maand later stuurde hij een tweede lijst met 17 namen van Joodse burgers, die zich vanuit Amsterdam in Edam hebben gevestigd en gemaakte kosten voor registratie. Op dat moment was dit al in strijd met het vestigingsverbod voor Joodse burgers, maar nadat Van Baar navraag had gedaan bij de Rijkscommissaris, kreeg hij toestemming om deze inwoners toch in Edam te registreren. Hierna mochten zich geen Joodse burgers in Edam meer vestigen. Zo werd de Amsterdamse Julius Guggenheimer in juli 1943 door Van Baar geweigerd.

In maart 1941 stuurde Van Baar op aanvraag van de Commissaris der Provincie ook een gedetailleerde lijst met de in totaal 44 Joodse inwoners van de gemeente. In deze brief liet hij ook weten dat er in de gemeente geen Joodse verenigingen of verenigingsgebouwen waren. In juli 1942 correspondeerde de burgemeester met de **Zentralstelle für jüdische Auswanderung** over nog in Edam woonachtige Joodse burgers.¹⁹

In het najaar van 1941 vroeg het Gewestelijk Arbeidsbureau in Zaandam het gemeentebestuur om een lijst met Joodse inwoners in de gemeente, om het aantal werkloze Joodse burgers in kaart te brengen. Hierop stuurde de gemeente een lijst met alle Joodse inwoners, met namen, geboortedata, adressen en hun eventuele beroep. Deze lijst werd ondertekend door burgemeester Van Baar.²⁰

In de eerste helft van 1942 werden Joodse burgers uit heel Nederland en met name uit Noord-Holland (gedwongen) 'geëvacueerd' naar Amsterdam, waar zij moesten wonen in voor hen bestemde wijken. Dit gold ook voor Joodse burgers uit Edam. Uit de lijst die burgemeester Van Baar in januari 1943 op verzoek van de **Beauftragte** voor de provincie Noord-Holland toestuurde, blijkt dat er op dat moment – een halfjaar na de 'evacuatie' om Edam-Volendam 'Judenrein' te maken – nog maar twee Joodse inwoners achtergebleven waren. Dat waren Otto Leijser van Jonkerlaantje 34 en Salomon Kaufmann van Voorhaven 148. In de notities stond dat Otto Leijser vanwege ziekte was gebleven; hij kon niet worden vervoerd. Salomon Kaufmann woonde er nog omdat hij al oud was. Hij was op dat moment 67 jaar. Kaufmann werd in de loop van 1943 gedeporteerd en in september vermoord in Auschwitz. Leijser overleefde de oorlog door onder te duiken. Hij overleed in juli 1945 in Edam.²¹

De Edammer huurwoningen waar eerder Joodse burgers woonden, werden in de loop van de oorlog verhuurd aan anderen. Dit zien we ook in andere Nederlandse gemeenten. Vanwege woningnood bleven huizen niet lang leeg staan. Vaak verhuurde de bezetter de huurpanden als vriendendienst aan NSB'ers en collaborateurs. Uit de lijst die burgemeester Van Baar in januari 1943 naar de Beauftragte (het Duitse bestuur) stuurde, valt op te maken

'Centraal bureau voor Joodse emigratie' in Amsterdam organiseerde vanaf het voorjaar van 1941 tot het najaar van 1943 de deportatie van Joden uit Nederland naar concentratiekampen in Duitsland en Polen.

De Beauftragte des Reichskommissars was een bestuursfunctionaris die direct onder de Rijkscommissaris was geplaatst. Hij trad op als gedelegeerde in provincies en de steden Amsterdam en Rotterdam. Vanwege zijn functie werkte hij vaak nauw samen met de Commissaris der Provincie.

om welke woningen het ging: Kerkstraat 6, Kerkstraat 10, Nieuwehaven 15, Jonkerlaantje 38 en Voorhaven 73. Deze woningen werden niet onteigend – de eigenaren waren tenslotte niet Joods – en ook niet gevorderd, zoals de twee eerdergenoemde panden, maar kregen wel nieuwe bewoners. Zij stonden op de lijst en van de woningen werd een korte omschrijving gegeven. Kerkstraat 6 bijvoorbeeld, waar familie Brandon tot voor kort woonde, bestond uit twee verdiepingen. Op de benedenverdieping waren twee kamers en een keuken, op de bovenverdieping een overloop en een kamer.²²

In oktober 1943 stuurde het departement van Binnenlandse Zaken een bericht naar gemeente Edam-Volendam, waarin stond dat Nederlandse gemeenten hun gemaakte kosten konden declareren voor de afvoer van Joodse burgers, voor het bewaren, opslaan en bewaken van inventarissen uit Joodse huizen en de ontruiming van deze woningen. Deze lijst met declaraties is als overzicht voor alle Nederlandse gemeenten teruggevonden in het NIOD-archief.²³

Een week later beantwoordde de gemeentesecretaris van Edam-Volendam deze brief uit naam van de burgemeester, met de mededeling dat de gemeente 20,69 gulden had uitgegeven in 1942 aan het leeghalen van de woningen van Joodse burgers in Edam. De laatste zin uit deze brief: 'Beleefd verzoek ik U dit bedrag terug te willen storten op postrekening 38777 van den gemeente-ontvanger.'²⁴ Het geringe bedrag suggereert dat de bezetter, zoals elders in Noord-Holland, een groot deel van deze maatregelen nog zelf uitvoerde. Wel had de gemeente de bezetter met informatie en dienstverlening ondersteund bij de gedwongen evacuatie naar Amsterdam in 1942. Amsterdam was uiteindelijk voor vrijwel alle Joodse slachtoffers een tussenstation naar concentratiekampen.

Onderhandelen met de bezetter

Een deel van de Fokker-productie werd na het zoveelste bombardement naar Edam-Volendaam verplaatst. Vanwege het militaire belang van de fabriek, werd het bedrijfsterrein afgesloten en een aantal bewoners moesten verhuizen. Fokker en de Wehrmacht probeerden ervoor te zorgen dat het management zo snel mogelijk een passende woning toegewezen kreeg en lieten burgemeester Van Baar dit regelen.

In deze onderhandelingen zien we een andere Van Baar: nog steeds volgbaar en plichtsgetrouw naar de bezetter toe, maar ook handig en vasthoudend in het verdedigen van andere belangen en zelfs in het tegen elkaar uitspelen van Duitse instanties. We bespreken deze kwestie hier uitvoerig omdat ze geen rol van betekenis speelde in het zuiveringsproces (hoofdstuk 5) en toch veelzeggend is over Van Baars handelen onder de bezetting.

De uitgebreide correspondentie tussen Van Baar en de bezetter ging over verschillende directeuren en bedrijfsleiders die huisvesting nodig hadden. Het begon met de vordering van een woonhuis voor een lokale bedrijfsleider in opdracht van de bezetter, omdat deze zijn woning moest ontruimen voor

de Fokker-fabriek die verplaatst werd naar Edam. De correspondentie van Van Baar met de Oberkommandantur van de Wehrmacht in Amsterdam laat inderdaad heel duidelijk een overijver zien om zijn plichtsgetrouwheid en bestuurlijke daadkracht tegenover de bezetter te bewijzen.

De bedrijfsleider had een voorkeur voor het pand Voorhaven 73, maar daar ging al de nieuwe directeur van NOHOL wonen en Van Baar beargumenteerde dat deze firma relevant was voor de bezetter en de oorlogsinspanning en dat het daarom beter was om een ander pand te vorderen, Kerkstraat 58. Dat werd volgens Van Baar in het weekend bewoond door twee dames, onder wie de “half-Joods” Amsterdamse Lya van den Dries. Bij beide adressen ging het om de bewoners en niet om de eigenaren, want vordering verandert, anders dan bij onteigening, de eigendomsverhoudingen niet.

Lya van den Dries was een Amsterdamse advocate die Joodse burgers hielp om door de mazen van de rassenvoorschriften en bijbehorende anti-Joodse maatregelen te glijpen.²⁵ Ze overleefde de oorlog en hielp Joodse terugkeerders ook in het proces van rechtsherstel. Van den Dries, die zo het klappen van de zweep kende in de omgang met de bezetter, was ook in Edam kennelijk goed ingevoerd: Ze verweet Van Baar haar woning te willen vorderen om de nieuwe directeur van de firma NOHOL, waarin hij een eigen belang had, te ontzien.

Uiteindelijk nam de bedrijfsleider genoegen met (Grote) Kerkstraat 58. ‘Vordering’ wilde hier zeggen dat burgemeester Van Baar (en dus Fokker en de Wehrmacht) bepaalden wie de volgende huurder van deze panden zou worden die leeg stonden of leeg zouden komen door de gedwongen evacuatie van Joodse burgers.²⁶

Cruciaal in deze correspondentie is dat Van Baar terloops in zijn brief aan de Oberkommandantur m.b.t. mevrouw Van den Dries en haar woning in Edam vermeldde dat zij “half-Joods” was.²⁷ Was dit een antisemitische opmerking, bedoeld om haar Joods-zijn onder de aandacht van de bezetter of de Wehrmacht te brengen? Het was het moment dat uit vele Noord-Hollandse gemeenten de Joodse inwoners gedwongen naar Amsterdam “geëvacueerd” werden. Daardoor kwamen deze woningen vrij en de burgemeester gebruikte die gelegenheid om zijn dienstbaarheid t.o.v. de Wehrmacht te bewijzen. Dat mevrouw Van den Dries op dat moment zich in Amsterdam wilde uitschrijven en in Edam wilde inschrijven is in die zin uitzonderlijk. Maar ook dat verband legde Van Baar niet in zijn brief.

Wel versterkt het optreden van Van Baar in deze vorderingskwestie de indruk dat hij niet alleen probeerde om de bezetter te paaien door aan de eigen belangen van het regime te appelleren en door verschillende Duitse instanties tegen elkaar uit te spelen (wat veel oorlogsburgemeesters deden). Kwalijker is dat hij dat niet deed in het belang van de gemeente of individuele burgers, maar dat zijn particuliere belangen hierin duidelijk een rol speelden. En dat hij hierbij ook voor de anti-Joodse maatregelen geen halt maakte.

Politie

De politie kwamen we in het archief nauwelijks tegen bij de uitvoering van anti-Joodse maatregelen. Alleen bij de naoorlogse zuivering van het politiecorps kwamen meer details naar boven over het handelen van de gemeentepolitie in Edam en Volendam.

In een dossier met correspondentie van de gemeentepolitie Edam vonden we wel een aantal brieven van de burgemeester aan de Commissaris der Provincie die ter kennisgeving ook aan de politie waren verstuurd. Deze brieven dateerden van mei 1941. Ze gaan over Joodse burgers die zich niet meer mochten vestigen in Edam en over een vestigingsaanvraag van een bedrijfsleider van ATLI Die kreeg bij uitzondering toestemming om zich te vestigen in de gemeente.²⁸

Ook vonden we een aantal landelijke opsporingsberichten uit 1941 en 1942, waaruit bleek dat (vermoedelijk ondergedoken) Joodse burgers uit andere gemeenten werden gezocht. Deze berichten kwamen ook terecht bij de politie in Edam.²⁹

Over de uitvoering van anti-Joodse maatregelen en over de manier waarop de gemeentepolitie Joodse inwoners van de gemeente bejegende, hebben we in de zuiveringsdossiers van de politie in de regio Waterland meer informatie gevonden. Zo assisteerde de gemeentepolitie in maart 1943 de Sicherheitsdienst (SD) in Edam bij het arresteren van twee Joodse onderduikers uit Amsterdam. Ze arresteerden ook de onderduikgever. Onderduikgever Houtman overleefde de oorlog, maar de onderduikers, Edward Hess en Rachel Citroen, werden in april 1943 vermoord in Sobibor.³⁰

Inlichtingendienst van
Nazi-Duitsland.

Op de dag van de arrestatie in maart 1943 wilden de SD en gemeentepolitie ook de Joodse Léonie Bander-Lutomirski arresteren. Zij was getrouwd met een niet-Joodse man, waardoor ze tot dan toe in Edam had kunnen blijven wonen. Léonie Bander was op het moment van de arrestatie niet thuis. In de getuigenverklaring van haar echtgenoot, opgenomen in het naoorlogse zuiveringsdossier van de politie, liet hij weten dat de gemeentepolitie zijn vrouw en hem geen bescherming had geboden, ondanks het gevaar dat ze liepen.³¹ Na het politiebezoek dook Léonie Bander onder en zo overleefde ze de oorlog.

Verzet

De gemeente voerde de anti-Joodse maatregelen uit die de bezetter oplegde. Dit is een herkenbaar beeld, maar betekent niet dat burgemeester of onder hem werkende ambtenaren per definitie gewillig meewerkten aan de uitvoering van de verordeningen. Wat zou er gebeuren als ze niet meewerkten? Wat zou er gebeuren wanneer een NSB-burgemeester was aangesteld? In de gemeente speelde tijdens de uitvoering van de anti-Joodse maatregelen meerdere zaken, die niet per se verband hielden met de deportatie van de Joodse burgers, maar wel een completer beeld geven van de manier waarop de oorlog in de gemeente voelbaar was.

In het dossier waarin we de lijst vonden met Joodse burgers die naar het Gewestelijk Arbeidsbureau in Zaandam werden gestuurd, zit ook informatie over mannen die werkten voor de Arbeitseinsatz. Mannen werden vanaf 1942 opgeroepen zich hiervoor aan te melden. Een kleine dertig mannen uit de gemeente deden dit vrijwillig. Sommigen gingen werken bij Fokker, anderen werden tewerkgesteld in Duitsland. Het gemeentebestuur werd verplicht een lijst op te stellen van mannelijke ambtenaren die in aanmerking kwamen voor een Arbeitseinsatz-oproep. De gemeente meldde zelf drie mannen aan.³² Burgemeester Van Baar schreef brieven aan de bezetter om mannen buiten de Arbeitseinsatz te houden. Zo konden schoolmeesters niet worden gemist en waren ook de ambtenaren op het gemeentehuis volgens hem onmisbaar.³³

In de loop van 1944 werd de roep van de bezetter om mannen te werven voor de Arbeitseinsatz steeds nadrukkelijker en dwingender. Uiteindelijk gaf de bezetter eind oktober het bevel om 25 mannen aan te wijzen voor het gevaarlijke spitwerk: het graven van zogenoemde 'putjes', ter bescherming van Duitse soldaten voor geallieerde luchtaanvallen. Burgemeester Van Baar weigerde mannen voor dit spitwerk aan te wijzen en dook onder.³⁴

Nadat hij was ondergedoken, ontsloeg de bezetter Van Baar eind 1944 uit zijn ambt. Nederland ten zuiden van de grote rivieren was toen al bevrijd. NSB'er Hendrik August van Baak werd begin november 1944 aangesteld als burgemeester van Edam. Tegen de tijd dat Van Baak het ambt overnam van Van Baar, woonden er officieel geen Joodse burgers meer in de gemeente en waren de meesten van hen vermoord in concentratiekampen. De meeste anti-Joodse maatregelen werden dan ook uitgevoerd in de ambtsperiode van burgemeester Van Baar.

In 1944 schatten gemeente-ambtenaren in dat er op dat moment ruim tweehonderd mannen tewerkgesteld waren. Een precies aantal konden ze niet geven, want in 1944 was het bevolkingsregister beschadigd door het verzet om tewerkstelling moeilijker te maken. Het verzet stal de sleutels met een list uit het politiebureau en haalde de persoonskaarten uit het bevolkingsregister, dat in een kluis lag opgeslagen. Ook maakten ze de sleutel van het distributiekantoor buit. Het distributiekantoor werd overvallen, waarbij een politieagent gewond raakte, en het verzet maakte een lading bonnen buit die verspreid konden worden onder onderduikers.³⁵

Ambtenaren van het distributiekantoor die niets met de overval te maken hadden, werden een maand na de overval gearresteerd en gevangengezet. Van hieruit zouden ze naar Kamp Amersfoort worden vervoerd. Met hulp van burgemeester Van Baar en op aandringen van leden van de **Ordiedienst** wisten ze dit met een week te rekken. Na contact met een hoge NSB'er in Alkmaar spraken de partijen af dat Kamp Amersfoort van de baan was als ze zich vrijwillig aanmeldden voor de Arbeitseinsatz. Het lukte een van de ambtenaren zich te laten afkeuren. De andere ambtenaar dook onder, waarop zijn familie werd gearresteerd en zijn oudste broer terecht kwam in een Duits strafkamp.³⁶

NSB-burgemeester Van Baak en wethouder De Boer werden eind januari 1945 door het verzet opgepakt en na verhoren gedood. Nadat drie jongens

Ontstond in zomer van 1940. Het was de illegale organisatie die tijdens de Duitse bezetting werd opgezet om na de bevrijding te kunnen optreden en de orde te bewaren.

illegaal een boom hadden gerooid voor de vrouw van Knokploeg-lid Egbert Snijder, werden de jongens gearresteerd. Op weg naar de gevangenis in Haarlem bevrijdde de Knokploeg hen. Van Baak had in Purmerend al meerdere keren problemen gehad met het verzet en wilde actie ondernemen. Na overleg met de Edamse wethouder De Boer wilde Van Baak als represaille de ouders van de drie jongens laten oppakken door de SD. Dit kwam aan het licht, net als dat Van Baak en De Boer op de hoogte waren van een aantal mensen die in het verzet zaten. Hierop ontvoerde de illegaliteit burgemeester Van Baak en wethouder De Boer. De twee werden een aantal dagen vastgehouden voor ondervraging, waarna ze werden gefusilleerd.³⁷

Het verzet was tijdens de oorlog goed vertegenwoordigd in Edam en Volendam. De Knokploeg en de Ordedienst hadden er behoorlijk wat aanhang. En ook burgers die in eerste instantie geen lid waren van het verzet, raakten er op den duur toch bij betrokken. Zo zorgden verschillende burgers ervoor dat mensen die gevaar liepen om opgepakt te worden, op tijd werden verplaatst of een (tijdelijke) onderduikplek kregen.³⁸

Na de bevrijding

Na de bevrijding keerden bijna geen Joodse inwoners terug naar de gemeente. In de officiële verslagen die de toestand van de gemeente tijdens de oorlog beschrijven, staat dit duidelijk. Een groot deel van de Joodse Edammers werd vermoord in concentratiekampen. Een enkeling wist onder te duiken en zo de oorlog te overleven.³⁹

De eerste bijeenkomst van de Commissie van Advies voor de Burgemeester en het College van Burgemeester en Wethouders na de bevrijding stond in het teken van de wederopbouw. Aandacht was er voor de geboden noodhulp in de gemeente en de bestrijding van scabiës (schurft) als gevolg van de verzwakking van de bevolking door de Hongerwinter en de slechte hygiënische omstandigheden. Over het oorlogsleed werd niet gesproken. Burgemeester Van Baar zat de vergadering op vrijdag 25 mei voor en sprak over een nieuwe periode die aanbrak, waarin met elkaar een nieuwe samenleving moest worden opgebouwd:

‘Wij leven in een bijzondere tijd, n.l. de tijd van overgang van verdrukking naar vrijheid. Wij moeten zorgen, dat de tijd die komt beter zal zijn, dan die welke achter ons ligt. Gij zult in de afgelopen jaren ongetwijfeld ook reeds Uw gedachten hierover hebben laten gaan. Wij zullen moeten krijgen een tijd van rechtvaardigheid, orde en vooruitgang. Veel zal van ons allen gevraagd worden en slecht gezamenlijk zullen wij de moeilijkheden kunnen oplossen Het zal straks geen rozengeur en manenschijn zijn, daar is teveel voor vernield. Samen zullen wij een nieuwe maatschappij moeten opbouwen, ondanks verschil van opvattingen en religie. Wij zullen vooral de geesten moeten herstellen.’⁴⁰

21 Joodse inwoners van Edam en Volendam werden tijdens de oorlog gedeporeerd en vermoord. Michael Lowenthal – geboren Heinz Levy – bleek de enige

Joodse overlevende die terugkeerde uit de concentratiekampen. Hij werd geadopteerd door zijn oom en tante in Chicago. Daarnaast waren er nog een aantal Edamse Joodse inwoners die de oorlog wisten te overleven door onder te duiken.

In 1967 werd op initiatief van burgers een monument onthuld voor weggevoerde Joodse burgers in Nederland. Dit monument, ook wel 'de Tochtgenoten' genaamd, staat aan het Oorgat. In 2002 volgde een plaquette waarin de 21 namen van de vermoorde Joodse inwoners zijn gegraveerd. Bovendien zijn in 2018 struikelstenen gelegd in Edam.⁴¹ Tegenwoordig houdt Stichting Joods Verleden Edam zich bezig met het zichtbaar maken en houden van de Joodse gemeenschap in de gemeente door de eeuwen heen.⁴²

Noten

- ¹ ‘Edam’, via jck.nl; Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam/Antwerpen, 1999).
- ² ‘Familie Faber’, Waterland op de Kaart, via waterlandopdekaart.nl; Joods Monument, nr. 138592.
- ³ Joods Monument, nr. 138581.
- ⁴ Erik Besseling, *Rachel's kinderen. Joodse inwoners in Edam, 1937-1945* (Edam, 2002).
- ⁵ NA, 2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967; WA, 0658, 278 Stukken betreffende opgaven aan de Commissaris van de Koningin in Noordholland en het Gewestelijk Arbeidsbureau, van personen t.b.v. de arbeidsinzet voor de Duitsers, 1941-1945; Locaties Stolpersteine Edam, via map.stolpersteine.app.
- ⁶ NA, 2.09.48, NBI, 861, Geschillendossiers van de Afdeling Onroerende Goederen, akte 9545; Erik Besseling, *Rachel's kinderen. Joodse inwoners van Edam* (Edam, 2002).
- ⁷ NA, 2.09.48, NBI, 861, akte 9545.
- ⁸ ‘De ontwijding van twee Joodse weeskinderen uit Edam’, via grootwaterland.nl; NA, 2.09.16.09, NBI, 122855.
- ⁹ NA, 2.11.08.01, Directie van de Landbouw: Grondzaken en Pachtzaken, 1935-1960, 109-123.
- ¹⁰ Wim van Meurs en Marieke Oprel, ‘Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten’ (Nijmegen, 2024).
- ¹¹ ‘Herman Visser’, Algemeen-Nederlands Verbond, via: www.anv.nl/visser-neerlandiaprijzen/herman-visser; Joods Monument, nr. 232288.
- ¹² NA, 2.09.16.15, NBI, 190821.
- ¹³ ‘Fokkervestigingen in Nederland 1919-1996’, via fokker-history.com.
- ¹⁴ Waterlands Archief (WA), 0658 Gemeente Edam, (1918) 1930-1945 (1956), 252, Vordering van de woning Kerkstraat 58 i.v.m. de vestiging van de Fokker vliegtuigfabriek op de Baandervesting, 1942.
- ¹⁵ WA, 0658, 253, Brief van de Fokker vliegtuigfabriek inzake de vordering van de woning, Jonkerlaantje 34, van de Joodse bewoner t.b.v. hun bedrijfsleider, 1942.
- ¹⁶ ‘Otto en Emma Leyser’ via geschiedenislokaalwaterland.nl.
- ¹⁷ Koning en Koning, 290-291; WA, 0658, 20, Verslagen over de toestand van de gemeente, 1936-1945.
- ¹⁸ WA, 0685, 17, Besluitenlijsten burgemeester en wethouders 1941; 0685, 18, Besluitenlijsten burgemeester en wethouders 1942/1943; 0685, 16, Besluitenlijsten burgemeester en wethouders 1940.
- ¹⁹ Erik Besseling, ‘Burgemeester Van Baar en de Jodenvervolgung in Edam. Documenten’. Volendam, 2023.
- ²⁰ WA, 0658, 278, Stukken betreffende opgaven aan de Commissaris van de Koningin in Noordholland en het Gewestelijk Arbeidsbureau, van personen t.b.v. de arbeidsinzet voor de Duitsers, 1941-1945.
- ²¹ WA, 0658, 185, Registratie en beperkende maatregelen t.a.v. joden alsmede een vergoeding voor de gemeente in de kosten van ontruiming van de door Joodse bewoners achtergelaten woningen, 1931-1943 Noord-Hollands Archief (NHA), 588, Burgerlijke stand van de gemeenten in de provincie Noord-Holland, Archiefdeel van (dubbele) registers, Edam, 3381, 12-07-1945, Overlijdensakten van de gemeenten in de provincie Noord-Holland, aktenummer 97.
- ²² WA, 0658, 185, Registratie en beperkende maatregelen t.a.v. joden alsmede een vergoeding voor de gemeente in de kosten

- van ontruiming van de door Joodse bewoners achtergelaten woningen, 1931-1943.
- ²³ NIOD, 020, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 1257, stukken betreffende het verhalen van door de gemeenten in verband met de deportatie van joden verrichte uitgaven, 1943-1944.
- ²⁴ WA, 0658, 185, Registratie en beperkende maatregelen t.a.v. joden alsmede een vergoeding voor de gemeente in de kosten van ontruiming van de door Joodse bewoners achtergelaten woningen, 1931-1943.
- ²⁵ C.P. van den Boomgaard, Voor de nazi's geen Jood: Hoe ruim 2500 Joden door ontduiking van rassenvoorschriften aan de deportaties zijn ontkomen (Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2019), 11-13.
- ²⁶ GA, 0658, inv.nrs 253 en 254.
- ²⁷ NA, 2.04.87, inv.nr. 4037; Erik Besseling, "Schokkende documenten Waterlands Archief Purmerend (deel 5)", NIVO (5 mei 2023).
- ²⁸ WA, 0655, Gemeente Edam: Politie Edam, 1832-1942, 37, Politie, correspondentie.
- ²⁹ WA, 0655, 38, Opsporingsberichten politie.
- ³⁰ Joods Monument, nr. 197629; Joods Monument, nr. 201667; Erik Besseling, *Een feit van niets. Over de oorlog in Edam* (Edam, 2008), 147-148.
- ³¹ WA, 1554, Zuiveringscommissie Politie-Corps in de regio Waterland, 1944-1945, 4, Meldingen en getuigenverslagen van voorvallen tijdens de oorlog in Edam, 1945.
- ³² WA, 0658, 160, tewerkstelling en terugvoering in krijgsgevangenschap van het personeel, 1942-1945.
- ³³ WA, 0658, 160, tewerkstelling en terugvoering in krijgsgevangenschap van het personeel, 1942-1945.
- ³⁴ Piet Koning en Evert Koning, *Wereldoorlog in het dorp. Volendam 1939-1945* (Volendam, 2010), 288-289.
- ³⁵ Koning en Koning, 186-189.
- ³⁶ Koning en Koning, 189-190.
- ³⁷ NA, 2.09.09, CABR, 42265, dossier 1457; 2.04.67, ZA, 1599, dossier Baak, H. M.
- ³⁸ Koning en Koning, 195-197.
- ³⁹ WA, 0658, 20, Verslagen over de toestand van de gemeente.
- ⁴⁰ WA, 0666, 400, Burgemeester C.G.M. van Baar, burgemeester van 1938 t/m 1959, 1938-1959.
- ⁴¹ 'Geschiedenis Joodse gemeenschap', Stichting Joods Verleden Edam, via joodsverledenedam.nl; Locaties Stolpersteine Edam, via map.stolpersteine.app.
- ⁴² Stichting Joods Verleden Edam, via www.joodsverledenedam.nl.

5. Naoorlogse omgang met het verleden

Na de bevrijding werden al snel commissies opgezet die onderzoek deden naar het handelen van Nederlanders tijdens de oorlog. Hadden ze banden met de bezetter gehad? Konden de verdenkingen tegen hen daadwerkelijk worden bewezen? Ongeveer 425.000 Nederlanders werden verdacht van collaboratie, in welke vorm of mate dan ook. Maar lang niet iedereen werd na een eerste vooronderzoek in staat van beschuldiging gesteld, laat staan schuldig bevonden.¹ Al deze onderzoeken komen samen in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), dat wordt bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag. Hierin zitten uiteenlopende dossiers met proces-verbalen, getuigenverhoren, aanklachten, uitspraken en mogelijk bewijsmateriaal – alles bij elkaar 3.800 strekkende meter archief.

Het zijn zeer interessante, soms erg uitgebreide, maar ook subjectieve dossiers die door de ogen van nu anders kunnen worden beoordeeld dan tijdens het onderzoek kort na de oorlog. De tijden zijn veranderd. De Jodenvervolgving kreeg toen niet de aandacht die nu vanzelfsprekend is. En daarbij strenden herstel van maatschappelijke orde, economische wederopbouw en bestraffing van ‘foute’ Nederlanders om voorrang. Omdat er enorm veel dossiers waren, konden het politieonderzoek en de procesgang zelf onmogelijk grondig en zorgvuldig gebeuren. Bovendien leidde ook in die tijd de beoordeling van het handelen van individuen die bij de traumatische gebeurtenissen van de bezettingsjaren betrokken waren geweest onvermijdelijk tot tegenovergestelde meningen, perspectieven en oordelen. Iemand die bijvoorbeeld door werk bij de Fokkerfabrieken had weten te ontkomen aan tewerkstelling in Duitsland, zag de Arbeitseinsatz anders dan een verzetsman die met gevaar voor eigen leven betrokken was geweest bij de inbraak op de bevolkingsadministratie om die tewerkstelling te saboteren.

Naast het CABR hebben we ook zuiveringsdossiers bestudeerd in het Noord-Hollands Archief in Haarlem en het Waterlands Archief in Purmerend, om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van zuiveringsprocessen die plaatsvonden binnen de gemeente Edam na de bevrijding. Bepaalde beroepsgroepen, waaronder de burgemeesters, werden systematisch ‘gezuiverd’, maar de (lokale) commissies konden alleen een beroepsverbod opleggen en geen straffen uitspreken zoals de tribunalen en gerechtshoven van de Bijzondere Rechtspleging. Dat een bepaalde functionaris – bijvoorbeeld een politieagent of een gemeenteamtenaar – een zuiveringsdossier heeft, zegt dus nog minder over eventueel onoorbaar handelen dan het bestaan van een CABR-dossier.

Ambtenaren

Ambtenaren die werkten bij gemeente Edam werden na de oorlog aan onderzoeken onderworpen. Een lokale commissie, aangesteld om het gemeentepersoneel te zuiveren, nam hun handelen tijdens de bezetting onder de loep. Deze zuiveringscommissie bestond uit vooraanstaande mensen uit de regio, waaronder een dominee, een boekhouder en een aantal mannen die actief waren geweest in het verzet.² De ambtenaren werden dus niet per definitie, zoals burgemeesters, onderworpen aan verhoren door de Politieke Recherche. Bij de zuivering van ambtenaren moest, net als bij de zuivering van de politie, de afweging worden gemaakt wat acceptabel gedrag was geweest. Als iedereen die in de vijf bezettingsjaren één verkeerde afweging had gemaakt, werd gezuiverd, bleven er te weinig mensen over om de ambtenarij of het politieapparaat draaiende te houden.

De lokale zuiveringscommissie lichtte het hele Edamse ambtenarenapparaat door. Ze deed bijvoorbeeld onderzoek naar de gemeentesecretaris, D. Beets, die door zijn werk nauwe contacten onderhield met de burgemeester. In een aantal gevallen had hij, na overleg en in naam van de burgemeester, brieven ondertekend die betrekking hadden op de medewerking aan maatregelen van de bezetter. Verder getuigde hij in een proces-verbaal dat burgemeester Van Baar in 1944 de griffie opbelde om te zeggen dat hij niet wilde meewerken aan de oproep van 25 mannen voor tewerkstelling. De zuiveringscommissie zocht naar zaken als het verhinderen van verzetsactiviteiten, betrokkenheid bij Jodenvervolging en betrokkenheid bij de uitvoering van oproepen voor de Arbeitseinsatz – zaken die eventueel duiden op collaboratie met de bezetter.

Na onderzoek van de zuiveringscommissie werden geen ambtenaren van het gemeentehuis gezuiverd. Iedereen bleef in functie.³

Politie

Ook naar de gemeentepolitie deed een zuiveringscommissie onderzoek. Deze kwam tot de conclusie dat twee mannen die tijdens de oorlog vanuit de beruchte Politieschool Schalkhaar (nabij Deventer) gedetacheerd waren in de gemeente, werden geschorst. In Schalkhaar leidde de bezetter vanaf 1941 agenten op in de ideologie van de **SS**, waarna ze werden gedetacheerd naar politiekorpsen op andere plekken in het land.⁴

Een van de mannen was actief als wachtmeester. Hij was lid van de NSB, waarschijnlijk op aandringen van zijn vader. Hij pakte mensen op die betrokken waren bij illegale bomkap en herkende meerdere mensen die bij het verzet zaten, waaronder een vroegere wachtmeester van de politie. Hij maakte op het politiebureau melding van diens naam, maar verklaarde later aan de politie-inspecteur dat hij niemand zou verraden. De politie-inspecteur zou dat ten gunste van de wachtmeester inbrengen in zijn getuigenis tijdens het zuiveringsonderzoek.⁵

De andere politieman kwam via dezelfde weg naar Edam. Ook hij was lid van de NSB en eerder van de SS. Hij was eind 1944 met verlof, maar keerde

Voluit: Schutzstaffel, beschermingsafdeling, organisatie van de Duitse nazi-partij.

pas weken later terug. Het vermoeden bestond dat dit was, omdat hij bang was dat het verzet hem zou pakken. Nadat hij een tijdje had aangekeken hoe het zou gaan, keerde hij terug. Beide mannen werden geschorst door de zuiveringscommissie in 1945 en keerden niet terug in de politiedienst.⁶

Naar een derde man, agent der politie eerste klasse, deed de zuiveringscommissie ook onderzoek. Andere agenten getuigden dat hij een van de begeleiders zou zijn geweest van een groepje van drie jonge onderduikers, nadat zij waren gevonden op hun onderduikplek. Ze zaten ondergedoken om aan de Arbeitseinsatz te ontkomen. Een van de jongens kwam uiteindelijk in kamp Neuengamme om het leven. Een van de andere jongens getuigde tegen deze agent. Zijn verwijt was dat de agenten een mogelijke ontsnapping van de jonge onderduikers met hulp van het verzet voorkwamen, waardoor de jongens in Amsterdam gevangen werden gehouden. Het is onduidelijk of de zuiveringscommissie maatregelen tegen deze agent nam.

Burgemeesters

Edam-Volendam had tijdens de bezetting drie opeenvolgende burgemeesters: Clement van Baar, die in oktober 1944 door de bezetter ontslagen werd, en de NSB'er ingenieur Hendrik August van Baak en nog een waarnemer in de laatste oorlogsmaanden. Van Baak werd benoemd per november 1944. Ruim twee maanden later, op 31 januari 1945, werd hij door het verzet gevangengenomen, verhoord en gedood. Aanvankelijk werd geen nieuwe burgemeester benoemd. Uiteindelijk nam Hendrik van der Hoef tussen april en mei het burgemeesterschap waar. Over zijn handelen is niets bekend. Van Baar keerde terug met de bevrijding in mei, maar tijdens zijn zuiveringsproces (augustus 1945-september 1946) werd de ambtsketen gedragen door een waarnemer, Paul Willem Terwindt.

Eerder schreven we al dat de bezetter Van Baar in 1944 verplichtte om mannen uit de gemeente aan te wijzen voor tewerkstelling, waarbij ze gevaarlijk spitwerk moesten verrichten. Dat weigerde hij. In oktober van dat jaar werd hij ontslagen en dook hij onder. Als vergelding stak de bezetter zijn ambtswoning in brand met brandbommen en handgranaten.⁷

Toen Van Baar na de bevrijding terugkeerde, zat hij in mei 1945 de eerste vergadering van de Commissie van Advies voor de Burgemeester en het College van Burgemeester en Wethouders voor. Zijn terugkeer was van korte duur: burgemeesters die tijdens de oorlog hun ambt hadden uitgevoerd, werden na de bevrijding geschorst terwijl een commissie hun handelen tijdens de bezetting onderzocht. Als daarbij geen belastend bewijs werd gevonden, mocht zo'n burgemeester terugkeren, maar de schorsing van burgemeester Van Baar van augustus 1945 werd gehandhaafd; men zette vraagtekens bij zijn houding tijdens de oorlog.

Van beide oorlogsburgemeesters bestaan CABR-dossiers. Het dossier van NSB'er Van Baak gaat alleen over zijn liquidatie door het verzet.⁸ De zuiveringscommissie kwam voor Van Baar in 1945 tot dit oordeel:

‘Overwegende, dat op grond van de feiten, die bij het onderzoek zijn komen vast te staan en die, naar blijkt uit een door Van Baar onderteekend proces-verbaal, door hem worden erkend, kan van Van Baar voornoemd niet de getrouwe medewerking aan het herstel van het vaderland worden verwacht.’⁹

Toch was de uitkomst van het uitzonderlijk lange zuiveringstraject – van een heel in plaats van hoogstens een half jaar, en waaraan ook de centrale zuiveringscommissie te pas kwam – dat Van Baar er met een niet-openbare berisping in zijn dossier van afkwam. Hij bleef burgemeester van Edam-Volendam tot 1959, in totaal twintig jaar.

De volgende analyse van het zuiveringsproces en het bijbehorende dossier van Van Baar is anders ingestoken dan in de eerdere rapporten van Lennert Savenije en Erik Besseling.¹⁰ Met die rapporten wilden zij, met het uitgebreide archiefmateriaal, tot een onderbouwde, breed geaccepteerde versie van het oorlogshandelen van burgemeester Van Baar komen. Tegelijk is ieder zich ervan bewust dat de archieven geen makkelijke kijk op het oorlogsverleden bieden (als archieven dat ooit al doen).

De zuivering zien we hier daarom niet als toegang tot het gebeuren van de oorlogsjaren, maar als geschiedenis die zelf vraagt om een kritische reconstructie. Dat betekent dat we in de zuiveringen verschillende ‘partijen’ onderscheiden, elk met een eigen perspectief op de gebeurtenissen en met eigen belangen: de zuiveringscommissies en de getuigen, het voormalige verzet en zijn vertegenwoordigers, de Commissaris van de Koningin, de minister van Binnenlandse Zaken en niet te vergeten burgemeester Van Baar zelf.

Hun posities zijn deels onderbouwd met historische feiten die we uit andere bronnen (het liefst oudere, van voor de bevrijding) kunnen controleren. Maar ook daarmee is het materiaal nog onvolledig. Bovendien weten we niet hoe we de bewijzen moeten wegen. Een groot deel van het CABR-bewijsmateriaal bestaat uit oordelen en toeschrijving van motieven en keuzes aan de burgemeester door anderen. Of door de burgemeester aan zichzelf. De kunst is om deze posities begrijpelijk te maken, zonder te speculeren over motieven of over wat we niet weten. Daarbij moeten we er ook rekening mee houden hoe deze posities en partijen op elkaar inwerken. Daarbij is ook het CABR-dossier zoals wij dat nu kunnen opvragen in het archief onvolledig: er wordt in verwezen naar andere documenten die niet meer terug te vinden zijn. Al tijdens het proces werd geklaagd over ‘verdwenen’ documenten. Ook Savenije constateerde dat het dossier in het Nationaal Archief niet meer alle documenten bevat die in het inhoudsoverzicht opgevoerd worden. Ook de zogenaamde ‘NSB-brief’ over Van Baar dat een belangrijke rol speelde in het zuiveringsproces (waarover later meer), is door Savenije en door ons niet meer aangetroffen in het zuiveringsdossier. Gelukkig vonden we wel een afschrift van de brief in een ander Van Baar-dossier van Binnenlandse Zaken.¹¹

De opdracht is hier niet om de bronnen die Savenije en Besseling groten-deels ook bestudeerd en gewogen hebben, opnieuw te analyseren in een reconstructie van de oorlogsjaren. Het resultaat zou een derde rapport zijn

dat op sommige punten meer aansluit bij het onderzoeksverslag van Savenije, *Berispt, maar niet openbaar*, en op andere punten instemt met het oordeel van Besseling. Zo zou het zeker geen rapport worden dat op een breed draagvlak kan rekenen. Daarom reserveren we het morele vraagstuk vanuit het perspectief van 2025 voor het volgende hoofdstuk. Het gaat ons in dit hoofdstuk alleen om een plausibele reconstructie van de posities in het zuiveringsproces van 1945-1946. Het navolgende is daarom grotendeels geordend per partij, na een korte en nuchtere weergave van de stappen in dit ingewikkelde zuiveringsproces Van Baar.

De Commissaris van de Koningin, Jaap de Vos van Steenwijk, liet burgemeester Van Baar in augustus 1945 weten dat hij voorlopig geschorst werd uit zijn ambt. Reden hiervoor was dat hij tijdens de bezetting ernstig tekort zou zijn geschoten in zijn houding en handelen tegenover de bezetter. De zuiveringscommissie – waarvan de precieze samenstelling onduidelijk is – deed vervolgens onderzoek naar het handelen van Van Baar en concludeerde dat hij zijn ambt niet kon voortzetten.

Een van de grootste zaken die de zuiveringscommissie Van Baar verweet, waren diens aandelen in de NV Jaartsvelds Wegenbouw van zijn zwagers in het Gelderse Silvolde. Ook zou hij twee mannen uit Edam bij de NV hebben laten werken, terwijl hij wist dat de firma banden had met de Wehrmacht.¹² Een tweede punt waar de zuiveringscommissie zwaar aan tilde – en dat duidelijk naar voren komt in het CABR-dossier – was dat Van Baar namen van mannen uit de gemeente doorgaf voor de Arbeitseinsatz; elk verzoek hierom van het Gewestelijk Arbeidsbureau zou hij hebben ingewilligd.¹³ Daarnaast zou hij volledige lijsten met de namen van Nederlandse en Duitse Joodse inwoners van de gemeente hebben doorgegeven aan het Gewestelijk Arbeidsbureau.¹⁴

Nadat de Politieke Recherche in Alkmaar Van Baar had verhoord, en na het horen van getuigen, concludeerde de zuiveringscommissie dat hij niet mocht terugkeren als burgemeester.

Een zwaarwegende, gezaghebbende stem, zeker in de eerste periode na de bevrijding, was die van het voormalige verzet. In kleine gemeenschappen als Edam en Volendam wisten veel mensen na de bevrijding (en vaak ook al eerder) wie actief waren geweest in het verzet. Deze voormalige verzetsstrijders verwachtten recht van spreken in het oordeel over bestuurders die met de bezetter gecollaboreerd hadden door bijvoorbeeld anti-Joodse maatregelen uit te voeren, de Arbeitseinsatz te organiseren of zich medeplichtig te maken aan de arrestatie van verzetsstrijders.

De Vos van Steenwijk, de waarnemend Commissaris van de Koningin van Noord-Holland die optrad in het zuiveringsproces van Van Baar, was een bekend oud-verzetsman. Eric Kolfschoten, ambtenaar op het gemeentehuis van Edam tijdens de oorlog, was bij het verzet betrokken geweest en was bovendien de zoon van Van Baars voorganger Theodorus Kolfschoten. De zoon, zo bleek onlangs, was ook auteur van een anoniem rapport door de voormalige

lokale illegaliteit over Van Baar. Dit rapport werd geschreven met het oog op zijn zuiveringsproces.

Het verzet in Edam-Volendam maakte zich, net als in andere gemeenten, hard voor strikte handhaving van het morele onderscheid tussen goed en fout bij de beoordeling van bestuurders die in bezettingstijd waren aangebleven, zoals Van Baar. Begrijpelijkwerwijs hadden ze weinig begrip voor burgemeesters in oorlogstijd en hun dilemma's. Hun beeld van 'heulen met de vijand' kende weinig nuances. En hun oordelen over Van Baars economische collaboratie en gedweeë uitvoering van verordeningen en maatregelen van de bezetter zijn weinig verrassend – maar daarmee, voor de goede orde, niet onjuist of twijfelachtig.

Terwijl het verzet zijn oordeel voor de zuiveringscommissie nadrukkelijk voor het voetlicht bracht, was ook het oordeel van de NSB en de bezetter over Van Baar van betekenis voor de commissie. De burgemeester had pas afstand tot de bezetter genomen na D-Day, toen het militaire tij al keerde. Voor een burgemeester in Noord-Holland was Van Baar uitzonderlijk lang in functie gebleven – tot oktober 1944. Voor het verzet betekende dit dat hij 'pro-Duits' was en dat zijn houding tegenover de Duitse bezetter 'niet onvriendelijk' was geweest. Ook zou hij kort na de Duitse inval op het gemeentehuis de verwachting hebben uitgesproken dat het Duitse leger niet te verslaan was.¹⁵ In de aanklacht van het verzet wordt niet de vraag opgeworpen of Van Baar er nationaalsocialistische sympathieën op nahield, of dat hij 'slechts' een Nederlandse bestuurder was die ervoor koos zo plichtsgetrouw mogelijk de Duitse bevelen uit te voeren. Tegenwoordig zien we dit als relevante vraag voor een moreel oordeel. Maar voor het Edamse verzet was dat, in de context van die tijd, niet zo.

Tijdens het zuiveringsproces werd een sleuteldocument ontdekt: een brief van een NSB-functionaris over de nationaalsocialistische Gleichschaltung van de Generale Commissie voor de Zuiderzee. Als burgemeester van Edam-Volendam was Van Baar (net als zijn voorganger) sinds 1940 lid van de Generale Commissie van de dienst die de Zuiderzeesteunwet uitvoerde. De Generale Commissie adviseerde de Minister van Waterstaat over de toekenning van steun aan vissers en andere gedupeerden van de afsluiting. Begin 1944 waren er binnen de Landstand plannen om deze commissie te nazificeren. Terwijl de meeste leden de Generale Commissie van toen - hoge ambtenaren van relevante ministeries en Rijkswaterstaat en een aantal burgemeesters – als NSB-vijandig werden beschouwd, werd over Van Baar het volgende geschreven: "Hij is geen lid der N.S.B., maar is tegenover nationaalsocialisten zeer behoorlijk. Hij is niet anti-Duitsch en geeft zijn volle medewerking aan W.H.N. en N.V.D., alsmede aan den Landstand. Hij liet zich tot nu toe als politiek betrouwbaar kennen en zal zeker niet tegenwerken".¹⁶ (Stichting Winterhulp Nederland (WHN) en de Nederlandsche Volksdienst (NVD) waren nationaalsocialistische organisaties die zich bezighielden met maatschappelijke zorg. Van alle burgemeesters werd verwacht dat ze hieraan bijdroegen of deelnamen.)

Het Centraal orgaan op de Zuivering van het Overheidspersoneel stuurde de afdeling Noord-Holland en Utrecht van de Commissie van Advies voor het Zuiveringsbesluit 1945 in februari 1946 het dossier van Van Baar met enkele aanvullende stukken (de eerder genoemde NSB-brief die niet meer in het zuiveringsdossier te vinden is). Uit deze stukken – zo de secretaris van het Centraal orgaan – bleek dat Van Baar bereid was geweest om zitting te blijven nemen in de Generale Commissie voor de Zuiderzeesteunwet, ook in de beoogde nieuwe nationaalsocialistische samenstelling.

In november 1945 had datzelfde Centrale orgaan de minister over Van Baar geadviseerd: ongevraagd ontslag. De auteur van het advies verwees daarbij naar de tenlastelegging van economische collaboratie omdat Van Baar tot kerst 1940 had gewacht om zijn banden met Jaartsveld te verbreken. Dit terwijl hij wist dat die al sinds augustus voor de vijand werkte en ook twee personen aan de firma bemiddelde in de tussentijd. Deze aanklacht zou de minister als een te geringe fout zo vroeg in de bezettingstijd naast zich neerleggen.

De auteur van het advies verwees als tweede aanklacht naar vergaande collaboratie. Die zou met name blijken uit Van Baars bereidheid om zitting te (blijven) nemen in de Generale Commissie. Het bewijs hiervoor was een briefwisseling van twee NSB-functionarissen:

*'Blijkens een in het archief van de z.g. Secretarie van Staat aangetroffen stuk, zitting heeft genomen in de "Generale Commissie" [...]. Deze Commissie was met vervanging der oude leden nieuw geformeerd, zoodat zij volgens het schrijven van den gemachtigde voor Landbouw en Visscherij aan den gemachtigde voor Waterstaat en Verkeer nationaal-socialistisch werk verrichten kon.'*¹⁷

De Secretarie van Staat was een nationaalsocialistisch bestuursorgaan geweest, per decreet opgericht door Rijkscommissaris Seyss-Inquart. Ze had vanaf februari 1943 de opdracht om de rol van de NSB in het bestuur te vergroten en mocht zich daartoe bezighouden met benoemingsbeleid. Door de weerstand van andere bezettingsinstanties kwam daar in de praktijk weinig van terecht.

Hierin past ook de brief van Petrus Fokko Tammens – **NSB-gemachtigde** voor Landbouw en Visserij (die ook NSB-burgemeester van Groningen was) aan Willem van der Vegte, sinds februari 1943 NSB-gemachtigde voor Waterstaat en Verkeer, maar sinds augustus 1943 zelf ook secretaris-generaal van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat. Vanuit de beide beleidsterreinen is het begrijpelijk dat zij begin 1944 het plan op papier zetten om in de Generale Commissie voor de Zuiderzeesteunwet nationaalsocialisten te benoemen. De leden van de Generale Commissie waren naast enkele burgemeesters (van Den Helder, Edam-Volendam en Voorburg) hogere ambtenaren van Rijkswaterstaat en relevante ministeries. De beide NSB-gemachtigden vonden dat hierin verandering moest komen en sloegen enkele partijgenoten als lid voor en enkele vissers. Uiteindelijk is van hun plan niets meer terechtgekomen. De samenstelling van de Generale Commissie was in 1946 niet anders dan in 1944.¹⁸

De brief had toen die in de herfst van 1945 gevonden werd, een flinke impact gehad op het oordeel van de zuiveringscommissie. De brief sloot aan

Een NSB-gemachtigde was naast de General-kommissare en Beauftragten van de bezetter ook een toezicht-houder op het Nederlandse bestuur, maar dan van de kant van de NSB. In dit geval op een ministerie.

bij het beeld dat het verzet had van burgemeester Van Baar – een bestuurder die heulde met de vijand. Als punt van aanklacht zegt het weinig meer dan dat Van Baar niet alleen als burgemeester langer in ambt bleef dan de meesten, maar ook de zetel in een commissie die hij van zijn burgemeester-voorganger Kolfshoten had overgenomen. De leden van de commissie adviseerden bij de uitvoering van de Zuiderzeesteunwet, vanuit hun kennis van de lokale omstandigheden en de individuele steunaanvragers.

Voor velen was dit na de bevrijding het beste bewijs dat Van Baar door de bezetter en zijn NSB-handlangers nog in januari 1944 als een betrouwbare en loyale kracht werd gezien en dus ‘fout’ was geweest.¹⁹

De zuiveringscommissie boog zich in de zomer van 1945 over het dossier-Van Baar. Naast bovengenoemde documenten zitten in het dossier in het Nationaal Archief verschillende getuigenverklaringen van burgers met algemene indrukken, maar regelmatig ook met heel gedetailleerde beschuldigingen aan het adres van de burgemeester. Soms verwijzen de commissiestukken naar documenten die niet meer in het archiefdossier zijn terug te vinden.

De commissie stond voor de taak om feit en fictie van elkaar te scheiden. Niet zelden werden voor een tribunaal of commissie ook oude rekeningen vereffend (of oude schulden ingelost met een getuigenis à décharge). Er is wel gezegd dat de vooroorlogse verzuiling de katholiek Van Baar extra in problemen bracht, vanwege oud zeer uit zijn eerste ambtsjaren. Het feit dat bij een mogelijke herbenoeming van de katholiek Van Baar een extra protestantse wethouder als noodzakelijke voorwaarde werd gezien, duidt hier wel op.

Uitgangspunt voor de oordeelsvorming was een vragenlijst van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan alle gemeenten waarvan de oorlogs-burgemeester ‘gescreend’ moest worden voor terugkeer. Ook voor Van Baar werd deze vragenlijst ingevuld – maar wie dit deed, is onduidelijk. De vragen sneden verschillende onderwerpen aan, waaronder Jodenvervolging. Had de burgemeester meegewerkt aan het arresteren van Joden? Had hij ambtenaren en de politie opgedragen om mee te werken aan de arrestatie van Joodse burgers? Had hij de arrestatie van Joodse burgers gesaboteerd? Op de eerste twee vragen werd instemmend geantwoord, op de derde vraag ontkennend.

De vragenlijst vroeg ook naar het verlenen van medewerking aan de Arbeidseinsatz. Daarop werd geantwoord dat Van Baar ‘ten volle’ meewerkte aan het verstrekken van gegevens aan de Gewestelijke Arbeidsbureaus. Ook zou hij twee mannen in het kader van tewerkstelling hebben laten werken bij N.V. Jaartsveld. Weigeraars liet hij volgens de invuller(s) van de vragenlijst niet actief opsporen en bij sabotage greep hij niet in.²⁰

Het proces-verbaal dat is opgenomen in het CABR-dossier bevat het verhoor met de verdediging van Van Baar. Hij had inderdaad aandelen in het bedrijf van zijn zwagers, NV Jaartsvelds Wegenbouw uit Silvolde, zo verklaarde hij. En hij had grote moeite met de betrokkenheid van het bedrijf bij de aanleg van Duitse vliegvelden in Noord-Brabant. Hij verkocht dan ook zijn aandelen, die volgens hem minder opbrachten dan hun oorspronkelijke waarde. Ook stuurde

hij aan op de liquidatie van het bedrijf: die zou hebben plaatsgevonden in december 1940.²¹ Van Baars zwagers onderstreepten dit in hun getuigenissen.²²

De beschuldiging dat hij keer op keer volledige namenlijsten van Nederlandse en Duitse Joodse inwoners aan de Gewestelijke Arbeidsbureaus zou hebben overgelegd, noemde Van Baar 'laster'. Wel ondertekende hij een lijst met de namen en adressen van Joodse inwoners van Edam, die op aanvraag van het Gewestelijk Arbeidsbureau in Zaandam werd toegestuurd, zo blijkt uit een document in het Waterlands Archief.²³ In januari 1943 ondertekende hij een brief aan de Beaufragte met daarin de namen van de twee Joodse burgers die nog in Edam woonden.²⁴ Het CABR-dossier laat zien dat voor deze aanklacht geen bewijs is gevonden.²⁵

Over zijn aanblijven als burgemeester stelde Van Baar in het proces-verbaal het volgende:

*“Teneinde er in het belang der bevolking naar te streven dat het bestuur ook onder de gewijzigde omstandigheden zoo goed mogelijk zijn taak bleef vervullen. De reden, dat ambtenaren in functie blijven, is deze, dat dit in het belang is van de bevolking; het nadeel, dat zij daardoor mede het belang van den bezetter dienen, is in het algemeen geringer dan het grootere nadeel, dat voor de bevolking zou voortvloeien uit het niet meer functioneren van het eigen bestuursapparaat. Indien echter de ambtenaar, door in functie te blijven, zoodanige diensten aan den vijand zou bewijzen, dat deze grooter kunnen worden geacht dan het nut, dat voor de beving aan zijn aanblijven is verbonden, dan zal hij zijn post moeten verlaten.”*²⁶

Dit punt bereikte Van Baar volgens hem toen de bezetter eiste dat hij mannen moest oproepen voor het zogenoemde 'putjes scheppen' in 1944. De gemeente-secretaris getuigde dat Van Baar weigerde mannen aan te wijzen voor dit spitwerk. Van Baar belde de griffie om te zeggen dat hij deze verordening niet zou uitvoeren.²⁷ Door zo lang aan te blijven, voorkwam hij de aanstelling van een NSB-burgemeester voor het grootste deel van de oorlog. Van Baar getuigde in zijn proces-verbaal en lijvige verdedigingsschrift dat hij in zijn rol als burgemeester tewerkstelling kon saboteren, wat hij naar eigen zeggen ook veelvuldig deed.²⁸

Er is inderdaad bewijs dat Van Baar meerdere keren probeerde om tewerkstelling te voorkomen. Hij stuurde meerdere brieven aan het Gewestelijk Arbeidsbureau, waarin hij beargumenteerde waarom de opgeroepen mannen niet gemist konden worden. Daarnaast pleitte hij voor invrijheidstelling van een aantal ambtenaren die werden opgepakt na de overval waarbij een voorraad bonnen werd buitgemaakt.²⁹

Van Baar had contacten binnen de illegaliteit en zou eind 1944, vanaf zijn onderduik, intensiever bij het verzet betrokken zijn geraakt, zo blijkt uit zijn CABR-dossier.³⁰

In haar (eerste) oordeel over Van Baar liet de zuiveringscommissie vooral de economische collaboratie zwaar wegen. Van Baar had een financieel belang

in het bedrijf van zijn zwager, de NV Jaartsvelds Wegenbouw in het Gelderse Silvolde. De firma was voor de bezetter betrokken bij de aanleg van vliegvelden in Brabant. Deze situatie had tot eind 1940 geduurd. Bovendien had hij later in de oorlog zijn sleutelpositie bij de Arbeitseinsatz misbruikt om in elk geval twee arbeidskrachten naar lokale bedrijven te sluizen, onder andere naar – opnieuw – Jaartsveld. De commissie oordeelde daarom in november 1945 dat Van Baar niet kon terugkeren als burgemeester van Edam.

Vanuit ons huidige perspectief is het opvallend dat er daarentegen weinig aandacht was voor Van Baars belangen in door de bezetter in beheer genomen Joodse ondernemingen. Van Baar was voor zijn burgemeesterschap ondernemer en bankier, daarom verbaast deze betrokkenheid niet, maar het ging wel om bedrijven die geariseerd werden. Over omvang en duur van zijn belang bij NOHOL is weinig bekend. Zijn aandeel in NOHOL van 10% verkocht hij na de deportatie van Alfred Levy, zo blijkt uit het NBI-dossier. Na de bevrijding werd Van Baar door het NBI op voordracht van het Militair Gezag benoemd tot bewindvoerder voor Levy van NOHOL. Een maand later werd deze benoeming weer ongedaan gemaakt, omdat het NBI vernomen had dat Van Baar geschorst was als burgemeester en, volgens de secretaris, ‘wel op zoodanige gronden, dat hij mijns inziens niet als bewindvoerder kan optreden’.³¹

In juni 1946 kwam de centrale zuiveringscommissie met een nieuw oordeel, waarin de kwestie van de Zuiderzeecommissie niet of nauwelijks meer meewoog. Ook werd Van Baars rol bij de firma Jaartsveld verzacht. Toch luidde het oordeel opnieuw: geen terugkeer in Edam. Overplaatsing naar een andere gemeente werd wel als een mogelijkheid gezien. Of eervol ontslag als overplaatsing niet mogelijk bleek. Ook de Commissaris van de Koning ging hierin mee, met enkele kanttekeningen.

Maar minister Beel van Binnenlandse Zaken was van mening dat de commissie te zwaar tilde aan de kwesties economische collaboratie en de Arbeitseinsatz. Hij besloot dat Van Baar wél mocht terugkeren in het gemeentehuis van Edam-Volendam. En dat gebeurde, in september 1946, ruim een jaar na het begin van de zuiveringsprocedure – en tot grote ontevredenheid van de Commissaris van de Koningin. Voor Van Baar bleef het bij een schriftelijke berisping, die niet openbaar werd gemaakt.

Welke belangenafweging de minister hier maakte, weten we niet. Speelde de keuze voor een bestuurder met ervaring met de dubbelgemeente Volendam en Edam hierin een rol? De spanningen tussen het katholieke Volendam en het protestantse Edam zijn merkbaar in het zuiveringsdossier.³² Het is op zijn minst twijfelachtig of Van Baar na deze lange zuivering ergens anders werk zou hebben gevonden als burgemeester. Wat we wel weten is dat de meeste burgemeesters van Zuiderzee-gemeenten in 1942 of 1944 ontslagen werden. De meesten van hen keerden na de bevrijding voor een kortere of langere periode terug als burgemeester.

Het zuiveringsproces van Van Baar duurde uitzonderlijk lang. De bevoegdheid om een definitief oordeel te vellen lag bij de Minister van Binnenlandse Zaken. In de meeste gevallen volgde hij hierin het advies van de zuiverings-

commissie, maar Van Baar was zeker niet de enige keer dat de minister van dit advies afweek.³³

De minister had ook kunnen kiezen voor ongevraagd oneervol ontslag, ongevraagd eervol ontslag, of een berisping met openbaarmaking. Berisping zonder openbaarmaking was de laagst denkbare straf. Een van de weinige vergelijkbare burgemeester-zuiveringen was burgemeester Hoogkamp van Veendam, die o.a. vanwege zijn betrokkenheid bij de rekrutering van arbeidskrachten voor werkzaamheden voor de Wehrmacht ook een berisping kreeg en nog jaren burgemeester bleef. Daarentegen zijn er geen andere burgemeesters bekend in wiens proces economische collaboratie een van de belangrijkste aanklachten was.³⁴

Eerbetoon en excuses

Zuiveringen, Bijzondere Rechtspleging en wederopbouw behoorden al tot het verleden toen Van Baar in 1959 de pensioengerechtigde leeftijd bereikte. Een jaar eerder deed het college van B&W het voorstel, zoals gebruikelijk getekend door de burgemeester zelf, om een straat in Volendam naar hem te vernoemen. De gemeenteraad stemde hiermee in. Uit de notulen van de raad en het college worden geen redenen voor dit eerbetoon genoemd. Of behalve de burgemeester zelf ook anderen bekend waren met zijn berisping, blijkt daarom ook niet uit de archieven. De enige indruk van het beeld van de burgemeester bij zijn vertrek komt uit de lofrede bij zijn pensionering in 1959. Gemeenteraadslid Visser sprak toen de volgende woorden:

*'Burgemeester, ik weet dus van heel nabij dat U het niet altijd even gemakkelijk heeft gehad. Er waren donkere en zeer moeilijke jaren in Uw ambtsperiode. Ja de jaren 1940-1945 waren wel de meest moeilijke. De burgers geprikkeld en zeer gevoelig aan de ene, de bezetter aan de andere kant. Dan is de burgemeester wel in de eerste plaats het aambeeld waarop de slagen vallen. Begrijpelijk dat men het in zo'n tijd niet eenieder naar de zin kan maken. Wat dit laatste betreft zal het altijd wel zo blijven, zolang er verschillende geestesstromingen zijn en tegenovergestelde idealen worden nagestreeft.'*³⁵

Pas een halve eeuw later werden het oorlogsverleden van Van Baar, en vooral de straatnaam, in Edam-Volendam weer onderwerp van discussie. De Nederlandse kijk op het eigen oorlogsverleden was in de tussentijd fundamenteel veranderd – met een sleutelrol voor de politieke excuses aan de Joodse gemeenschap en de Maror-compensatiebetalingen rond 2000 voor het naoorlogse rechtsherstel voor Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. Ook de excuses van premier Mark Rutte, twintig jaar later, voor de medeschuld van de Nederlandse overheid aan de Jodenvervolgung, droegen hieraan bij. Net als het brede onderzoek naar de rol van Nederlandse gemeenten in de ontrecting en onteigening van hun Joodse burgers vanaf 2013, en op grotere schaal vanaf 2020.

Het vraagstuk van gemeente-aankopen van Joods vastgoed en belastingnaheffingen speelde niet alleen in Edam-Volendam, zoals we hebben gezien. En ook hier riep het de vraag op naar de bejegening van Joodse burgers door gemeentebestuur, politie en gemeentediensten tijdens en na de bezetting.

Oorlogsburgemeester Van Baar stond, niet in de laatste plaats vanwege de straatnaam al snel in het middelpunt van de discussie over verwijtbaar bestuurlijk handelen in oorlogstijd. De vraag of hij ‘fout’ was geweest, ook in vergelijking met ambtsgenoten, en de vraag naar de morele maatstaf die bij een straatnaam of een ereburgerschap hoort, streden hierbij om voorrang. Daarom werd voorgesteld om de gewraakte straatnaamborden in Volendam van een QR-code te voorzien, voor wie zich uitgebreid wilde informeren. Dit voorstel is nog niet omgezet.

In het volgende hoofdstuk bespreken we de vergelijking met ambtsgenoten en morele maatstaven. Ook buigen we ons over de vraag of Van Baar een ‘exemplarische burgemeester in oorlogstijd’ is geweest: exemplarisch niet in de zin van voorbeeldig, maar van een typische, gemiddelde vertegenwoordiger van deze groep ambtsdragers.

Noten

- ¹ Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), Nationaal Archief, via: www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/centraal-archief-bijzondere-rechtspleging-cabr
- ² WA, 0658, 161, ondergedoken ambtenaren tijdens de oorlog en de “zuivering” van het ambtenarencorps ná de oorlog, 1944-1946.
- ³ NA, CABR, 1630; NHA, 456, 495, vragenlijsten over burgemeesters uit de oorlogstijd; WA, 0658, 161, ondergedoken ambtenaren tijdens de oorlog en de “zuivering” van het ambtenarencorps ná de oorlog, 1944-1946.
- ⁴ Politieschool Schalkhaar, via oorlogsbronnen.nl.
- ⁵ WA, 1554, Zuiveringscommissie Politie-Corps in de regio Waterland, 1944 – 1945, 4, Meldingen en getuigenverslagen van voorvallen tijdens de oorlog in Edam, 1945.
- ⁶ WA, 0658, 161, ondergedoken ambtenaren tijdens de oorlog en de “zuivering” van het ambtenarencorps ná de oorlog, 1944-1946; 1554, Zuiveringscommissie Politie-Corps in de regio Waterland, 1944 – 1945; 4, Meldingen en getuigenverslagen van voorvallen tijdens de oorlog in Edam, 1945.
- ⁷ Koning en Koning, 288-290.
- ⁸ NA, 2.09.09, CABR, 42265, dossier 1457; 2.09.64, 1599, dossier Baak, H. M.
- ⁹ NA, CABR, 2.04.67, Zuivering Ambtenaren, 1630, dossier Baar, C. G. M. van.
- ¹⁰ Lennert Savenije, ‘Berispt, maar niet openbaar. De naoorlogse zuivering van C.G.M. Van Baar, burgemeester van Edam’ (februari 2022); Erik Besseling, ‘Burgemeester Van Baar en de Jodenvervolg. Aantekeningen bij het rapport “Berispt, maar niet openbaar”’ (mei 2022). Erik Besseling, *Een feit van niets. Over de oorlog in Edam* (Edam, 2008).
- ¹¹ Erik Besseling, ‘Burgemeester Van Baar en de Jodenvervolg. Aantekeningen bij het rapport “Berispt, maar niet openbaar”’, 5 mei 2022, 16-17; Lennert Savenije, ‘Berispt, maar niet openbaar. De naoorlogse zuivering van C.G.M. van Baar, Burgemeester van Edam’, 22 februari 2024, 5, 8; NA, 2.16.77, Archief van de Generale Commissie als bedoeld in artikel 3 van de Zuiderzeesteenwet (1924) 1925-1975 (1977); NA, 2.04.87, inv.nr. 4037.
- ¹² NA, CABR, 1630.
- ¹³ NA, CABR, 1630.
- ¹⁴ NA, CABR, 1630.
- ¹⁵ NA, CABR, 1630.
- ¹⁶ NA, 2.04.87, inv.nr. 4037, C.G.M. van Baar.
- ¹⁷ NA, 2.04.67, inv.nr. 1630, Baar, C.G.M. van.
- ¹⁸ De brief werd aangetroffen in het zogenaamde burgemeestersarchief: werd wel aangetroffen in het Burgemeestersarchief: NA, 2.04.87 Inventaris van de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Directie Binnenlands Bestuur: Bestuurszaken en Kabinetszaken, (1904-) 1950-1996 (-2005), inv.nr. 4037, C.G.M. van Baar, met dank aan Erik Besseling.
- ¹⁹ NHA, 456, 495, Vragenlijsten over burgemeesters uit de oorlogstijd.
- ²⁰ NHA, 456, 495, Vragenlijsten over burgemeesters uit de oorlogstijd.
- ²¹ NA, CABR, 1630.
- ²² NA, CABR, 1630.
- ²³ NA, CABR, 1630.
- ²⁴ WA, 0658, 278, Stukken betreffende opgaven aan de Commissaris van de Koningin in Noordholland en het Gewestelijk Arbeidsbureau, van personen t.b.v. de arbeidsinzet voor de Duitsers, 1941-1945; 0658, 185, Registratie en beperkende maatregelen t.a.v. joden alsmede een vergoeding voor de gemeente in de kosten van ontruiming van de door Joodse bewoners achtergelaten woningen, 1931-1943.
- ²⁵ NA, CABR, 1630.
- ²⁶ NA, CABR, 1630.
- ²⁷ NHA, 456, 495, Vragenlijsten over burgemeesters uit de oorlogstijd.
- ²⁸ NA, CABR, 1630.
- ²⁹ WA, 0658, 160, tewerkstelling en terugvoering in krijgsgevangenschap van het personeel,

1942-1945; 0657, Gemeente Edam: Distributiekring, 1939 – 1948, 9, Bezwaar van de burgemeester van Edam tegen de arrestatie van personeelsleden van het distributiekantoor voor de Arbeitseinsatz.

³⁰ NHA, 456, 497, Zuivering van burgemeesters Aalsmeer-Huizen (Edam).

³¹ NA, NBI, 2.09.16.08, inv.nr. 103194, Kaufmann, L., Edam; 2.09.16.09, inv. nr. 122855, Levy, A. (Noordhollandse Koperwarenfabriek NOHOL), Amsterdam.

³² Koning en Koning, 290; Erik Besseling, 'Burgemeester Van Baar en de Jodenvervolging. Aantekeningen bij het rapport "Berispt, maar niet openbaar"', 5 mei 2022, 18-19.

³³ Bijvoorbeeld de burgemeesters van Maartensdijk, Utrecht, Stadskanaal, Voorschoten, Vlissingen, Opsterland en Hoogeveen. *Snel, streng en rechtvaardig, 149-150; Burgemeesters in oorlogstijd, 637-640.* Met dank aan Peter Romijn voor deze voorbeelden.

³⁴ Zuiveringsbesluit 1945 (Staatsblad f 132) lid 2 sub e; Bosscher, Doeko. 'De naam van "Gymzaal Noord". Rapportage over de rol van burgemeester A.J. Hoogkamp van Veendam in de Tweede Wereldoorlog'. Groningen, Veendam, augustus 2015. Met dank aan Maarten Duijvendak.

³⁵ WA, 0666, 353, Notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad 1959.

6. Een vergelijkend oordeel

Historici maken het handelen van mensen en instellingen begrijpelijk, door een langere ontwikkeling in de tijd te schetsen (historisering) en door de omstandigheden en structuren van het moment in te brengen (contextualisering). ‘Begrijpen’ is zeker niet hetzelfde als ‘rechtvaardigen’ of ‘relativeren’. We hebben vanuit het nu alle recht – en misschien zelfs wel de plicht – om een moreel oordeel te koppelen aan hoe mensen en instellingen in het verleden te werk gingen. Maar daarin zijn historici net zo bevoegd en bekwaam als ieder ander.

Historici kunnen er wel voor waken dat we de rechtsregels en sociale of morele regels die we in 2025 hebben, één-op-één toepassen op het verleden. Bijvoorbeeld door het handelen uit het verleden tegenover de rechtsregels van toen te plaatsen. In dit geval zijn dat de instructies van de Nederlandse regering in ballingschap, maar ook de verordeningen en maatregelen van de Duitse bezetter en de autonomie die deze wel of niet lieten aan lokale bestuurders. Dat laat meteen zien dat geldend ‘recht’ ook in de tijd niet altijd en niet door iedereen als ‘recht’ werd beschouwd. Ontrechting was in veel gevallen het resultaat van rechtsregels en ook het naoorlogs rechtsherstel creëerde niet zelden nieuw onrecht.

Het is daarom goed om ook zicht te krijgen op de sociale en morele regels van de jaren veertig. Een stadgenoot die Joods vastgoed van de bezetter kocht, handelde in strijd met deze regels. De inschakeling van tussenhandelaren om zulke verkopen te verhullen, laat zien dat ook veel oorlogskopers zich daarvan bewust waren. Omgekeerd lieten burgers en journalisten zich graag verleiden tot makkelijke oordelen over het handelen van Nederlandse bestuurders. Zeker achteraf, toen het bezettingsregime ten einde was. De vraag hoeveel heldendom we van bestuurders mogen verwachten, heeft geen makkelijk antwoord.

Een oplossing biedt dan de vergelijking met andere gemeenten en hun bestuurders in soortgelijke omstandigheden. Niet als morele norm, maar wel om te bepalen of een institutie of persoon zich opvallend meegaand toonde met het onrechtsregime en zelfs proactief handelde, of juist – meer dan anderen – weerstand bood. Ook met deze vergelijking kunnen we nooit de stand van kennis van toen helemaal reconstrueren. En vooral nooit de kloof overbruggen tussen intenties en gevolgen van het (niet) handelen vanuit ons standpunt tachtig jaar later.

In dit hoofdstuk maken we verschillende vergelijkingen in een poging om het handelen van gemeente Edam-Volendam, en specifiek dat van haar oorlogsburgemeester Clement van Baar, te wegen.

Duizend burgemeesters

Nederland had in mei 1940 ruim duizend gemeenten en net zo veel burgemeesters: drie keer zoveel als nu. De burgemeesters van grotere steden hadden ook toen al ruime partijpolitieke en bestuurlijke ervaring (bij overheid of bedrijfsleven) voor ze benoemd werden. In kleinere gemeenten – maar 150 Nederlandse gemeenten hadden meer dan 10.000 inwoners – hadden burgemeesters een ander profiel. De gebruikelijke loopbaan bestond uit een rechtenstudie, leerjaren als gemeentesecretaris en regelmatig een familietraditie van burgemeesterschappen. Zeker in kleinere gemeenten stelden burgemeesters zich in op een lange ambtstijd als burgervader. Voor daadkrachtig crisismanagement, zoals de bezettingstijd verlangde, waren deze ‘burgemeesters in oorlogstijd’ niet geselecteerd of opgeleid.¹

Mede door het vooroorlogse verbod op NSB-lidmaatschap voor overheidsdienaren hadden de Nederlandse nationaalsocialisten nauwelijks richtlijnen voor mensen in bestuursfuncties. In het eerste jaar van de bezetting werden maar een paar burgemeesters vervangen – vooral in de grotere steden, soms zelfs nog door een niet-NSB’er. Vanaf het moment dat de Duitse strategie veranderde van het overtuigen en overhalen van de Nederlandse bevolking naar nazificatie, werd elke burgemeester keer op keer geconfronteerd met het dilemma van de ‘burgemeester in oorlogstijd’. De maatregelen gingen steeds verder, ook bij de Jodenvervolging. Tegelijkertijd wist een burgemeester die moreel of bestuurlijk een grens trok en opstapte (of daartoe gedwongen werd) dat de nazificatie daarna, met een NSB’er in het gemeentehuis, sneller zou gaan.

Het Landoorlogreglement van 1907 bepaalde dat het landelijke bestuur en de ambtenaren in geval van een buitenlands bezettingsregime verplicht waren om het bestuurswerk en de overheidstaken te blijven uitvoeren. Dit diende te gebeuren in het belang van de bevolking. Alleen opdrachten die direct de militaire inspanningen van de vijand dienden, mochten geweigerd worden. Denk bijvoorbeeld aan de rekrutering van burgers voor de bouw van verdedigingswerken.

In 1937 stelde de Nederlandse regering de zogenaamde *Aanwijzingen* op, met instructies voor tijdens een buitenlandse inval en bezetting. De strekking was gelijk aan het Landoorlogreglement en elke burgemeester beschikte in mei 1940 over deze instructies. Maar de Jodenvervolging was hierin niet voorzien. En ook bij andere keuzes tussen collaboratie en weigering had de burgemeester in de praktijk toch vooral zijn eigen geweten als kompas.

Uiteindelijk werd in de bezettingstijd ongeveer de helft van de Nederlandse burgemeesters vervangen. Er zijn weinig aanwijzingen dat daarvoor een landelijke strategie bestond. Eerst vervingen de nazi’s burgemeesters in de grote steden en mensen die nadrukkelijk oncoöperatief waren, bijvoorbeeld bij de anti-Joodse maatregelen en deportaties. Daarna, en vooral in het laatste

jaar voor de bevrijding, verving men burgemeesters die weigerden burgers aan te wijzen voor de Arbeitseinsatz en voor de bouw van verdedigingswerken (zoals gezegd, in strijd met de *Aanwijzingen*). Tegelijk keerden toen ook de kansen op het slagveld, en begonnen burgemeesters zich af te vragen hoe na een terugkeer van Nederlands bestuur over hun collaboratie met de bezetter geoordeeld zou worden.

Vooraf in kleinere gemeenten buiten de Randstad bleven ongeveer vijfhonderd burgemeesters in functie tot de bevrijding. Dit betekende niet per definitie dat een nog zittende burgemeester in de collaboratie veel verder was gegaan dan ontslagen ambtsgenoten. Allerlei zaken speelden daarbij een rol: bijvoorbeeld de kracht van de NSB ter plekke, het strategisch belang van de gemeente, verzetsactiviteit, de regio van Nederland en tot slot de opstelling van de burgemeester zelf.

De burgers van een gemeente en de lokale pers baseerden hun oordeel over de 'oude' burgemeester tijdens en zeker na de oorlog grotendeels op een paar punten. Die punten worden in veel onderzoeksrapporten voor Nederlandse gemeenten steeds weer genoemd als doorslaggevend. Op eenzelfde manier speelden ze ook een rol in de getuigenverklaringen in de CABR-dossiers. Deze punten zijn: 1) medewerking aan de Jodenvervolgung, 2) het aanwijzen van burgers voor de Arbeitseinsatz in Duitsland, 3) en voor de bouw van verdedigingswerken in het laatste oorlogsjaar en – het meest subjectieve punt – 4) de manier waarop de burgemeester (te) 'vriendschappelijke' banden onderhield met Duitse functionarissen zoals de lokale Wehrmacht-commandant, of juist het verzet wel of niet hielp met informatie en actieve ondersteuning. Regelmatig onderhielden burgemeesters blijkbaar vriendschappelijke banden met de bezetter, terwijl ze ook het verzet actief steunden.²

Ons gaat het hieronder vooreerst nog niet om een moreel oordeel over Van Baar. We trekken alleen een vergelijking met andere burgemeesters.

Burgemeesters vergeleken

In het standaardwerk van historicus Peter Romijn over oorlogsburgemeesters komen Edam-Volendam en Van Baar niet voor. Omdat Romijns boek honderden gemeenten en hun burgemeesters bespreekt, is dit wel een rijke bron om patronen, gemiddelden en uitzonderingen vast te stellen. Ook behulpzaam zijn de inmiddels meer dan honderd opdrachtonderzoeken die de laatste vijf jaar in heel Nederland (maar vooral ten noorden van de rivieren) gedaan zijn naar de bejegening van Joodse burgers door lokale overheden. Bovendien hebben we zelf begin 2024 een grote stap in deze vergelijking gezet, door meer dan vijftig van zulke rapporten naast elkaar te leggen.³

Bij Van Baar gaat de vergelijking over op vijf punten: 1) zijn volgzzaamheid en ambtsduur onder de bezetter, 2) zijn politiek-ideologische overtuigingen, 3) zijn handelen in de Jodenvervolgung, 4) economische collaboratie en zelfverrijking en 5) zijn keuzes bij de Arbeitseinsatz en tewerkstelling voor de Wehrmacht.

Elke zittende burgemeester was tijdens de bezetting permanent in onderhandeling met vijandige superieuren. Een van de strategieën was om een betrouwbare uitvoerder te zijn van opgelegde maatregelen, eventueel gecombineerd met professioneel-vriendelijke contacten met de lokale vertegenwoordigers van de bezetter – om in een toekomstige crisissituatie welwillendheid te kweken voor zichzelf en/of de gemeente. Een andere strategie was juist de grenzen opzoeken, door zich naar de bezetter toe te presenteren als transparante maar harde onderhandelaar voor de eigen belangen of die van de gemeente.

Uit de studie van Romijn weten we dat burgemeesters nauwelijks iemand in vertrouwen konden nemen over de strategische keuzes die ze hierin maakten. Ze bevonden zich op een glijdende schaal van medewerking naar collaboratie, veranderden steeds weer van plan en twijfelden vaak.

Hoe handelde burgemeester Van Baar bij de alledaagse uitvoering van bevelen van de nazi-autoriteiten en het gaande houden van de gemeentelijke overheidstaken, economie en maatschappij *in vergelijking met de meeste van zijn ambtsgenoten*? Die vraag is eigenlijk niet te beantwoorden, alleen al omdat de bronnen hierover zeer gebrekkig zijn. Veruit de meeste burgemeesters hielden zich min of meer aan de *Aanwijzingen* en bestuurden gehoorzaam. Dat het verzet daarover na de bevrijding schande sprak, weten we uit veel andere gemeenten en zuiveringsprocessen. Kortom, de verschillen zijn te klein, en te sterk afhankelijk van lokale omstandigheden, om grote oordelen aan te verbinden.

Met zijn lange ambtsduur, tot een jaar voor de bevrijding, was Van Baar een relatieve uitzondering. Bij onze onderzoeken in Gelderland en Overijssel zagen we zo'n lange ambtsduur veel vaker – we kwamen zelfs burgemeesters tegen die de hele oorlog niet vervangen werden – maar in de kop van Noord-Holland en Waterland was dit uitzonderlijk. In dit deel van het land werden burgemeesters doorgaans eerder ontslagen en vervangen door een NSB'er: misschien vanwege het politiek-strategische belang van de regio rondom Amsterdam, of omdat de Nederlandse Jodenvervolging hier begon. Meer burgemeesters in de omgeving werden in 1944 vervangen: ook Van Baars directe collega Pieter Kikkert, sinds 1939 burgemeester van Purmerend, werd pas in juni 1944 ontslagen.

Hun ontslag in 1944 behoorde tot de vele ontslagen in het laatste jaar tussen D-Day en de bevrijding. Of de motivatie van deze burgemeesters opportunistisch was, of ingegeven door principes en loyaliteit aan de regering in ballingschap, is een open vraag. Misschien ook voor de burgemeesters zelf. Wilden ze hun hachje redden, nu het tij keerde op de Europese slagvelden? Haalden ze hun contacten met het verzet daarom aan en stuurden ze daarom met veel bombarie aan op hun ontslag, zodra zich een geschikte kwestie voordeed?

Die geschikte kwestie was de Arbeitseinsatz en het bevel om een bepaald aantal mannen te ronselen voor tewerkstelling bij de bouw van verdedigingswerken. Anderzijds was dit voor veel burgemeesters van kleinere gemeenten de eerste grote principiële kwestie met de bezettingsautoriteiten sinds de Jodenvervolging. Ook enkele Waterlandse collega's van Van Baar

stapten hierom op. Tewerkstelling was levensgevaarlijk voor de mannen die de burgemeester op de lijst zette. Tegen het eind van de bezetting was de Arbeitseinsatz immers meestal het grote strijdpunt, een van de weinige zaken waarvoor de bezetter zich nog tot het gemeentebestuur wendde en druk uitoefende. Bovendien ging tewerkstelling zonder twijfel in tegen de *Aanwijzingen* en de opdracht van de regering in Londen, want tewerkstelling vertraagde de bevrijding. Ook in Gelderland en Overijssel zagen in 1944 allerlei burgemeesters hier – eindelijk – hun morele grens bereikt.⁴

Al met al bleven burgemeesters in Noord-Holland en rondom Amsterdam minder vaak de hele bezetting in functie, dan hun collega's in de provincies Groningen, Gelderland, Zeeland en Noord-Brabant. In kleine gemeenten gebeurde dit wel aanzienlijk vaker dan in middelgrote gemeenten. Met 9.000 inwoners in 1940 was Edam-Volendam een van de ongeveer 180 gemeenten met 5.000 tot 10.000 inwoners.

Burgemeesters die al aan het begin van de bezetting een principieel standpunt innamen over de anti-Joodse maatregelen, en weigerden mee te werken aan de aparte registratie van Joodse inwoners en hun deportatie, waren grote uitzonderingen. Zulke burgemeesters, zoals die van Zwolle, Amstelveen en Zaandam, werden meteen ontslagen door de bezetter.

De meeste burgemeesters werkten, net als hun politie en gemeentediensten, mee aan deze maatregelen, inclusief deportatie of 'evacuatie naar Amsterdam'. Burgemeester Van Baar was zeker geen positieve uitzondering: in Edam-Volendam werden deze opdrachten zonder protest uitgevoerd en omgezet. Van Baar past daarmee in het treurige beeld van het Nederlandse lokale bestuur, zoals premier Rutte ook benadrukte.

De vergelijking met andere gemeenten in Nederland, en specifiek in Noord-Holland, is als het gaat om de Jodenvervolging op nog twee andere punten relevant. Al eerder zagen we dat de gemeentediensten en politie hieraan maar een kleine bijdrage leverden. Dat beeld kennen we van veel kleinere gemeenten in Noord-Holland. De gedwongen evacuaties begonnen hier, en de bezetter hield ze grotendeels in eigen hand. Bij latere deportaties vanuit andere provincies deden de nazi's een groter beroep op lokale Nederlandse overheden. De geringe bijdrage van gemeente en politie in Edam is dus geen verdienste van Van Baar. Omgekeerd is het schrikbarend dat onder de 22 Joodse Edammers slechts één Joodse kampoverlevende was. Drie Joodse burgers overleefden het naziregime door onder te duiken. De percentages van Joodse overlevenden verschilden sterk per gemeente. Omdat daar allerlei redenen voor zijn, is het ondoenlijk om hierin duidelijke patronen aan te wijzen.⁵ De lokale mogelijkheden voor onderduik, en de houding van de gemeente daarin, zijn slechts twee factoren.

Een aantal zittende burgemeesters was voor de oorlog al lid of sympathisant van de NSB, maar had het lidmaatschap opgegeven toen dat hun loopbaan in de weg zat, of had die sympathieën voor zich gehouden. Zoals gezegd werd

na de bevrijding 'pro-Duits' al snel gelijkgesteld aan nationaalsocialistische of antisemitische overtuigingen. Wat burgemeester Van Baar betreft: ondanks zijn volgzzaamheid aan de bezetter is er op basis van het bronmateriaal geen reden om hem te verdenken van nationaalsocialistische of antisemitische overtuigingen.

Wel uitzonderlijk en, voor zover wij konden nagaan, zelfs uniek is de rol die economische collaboratie speelde in de zuivering van Van Baar. Ook uit eerder onderzoek kennen we burgemeesters die profiteerden van de bezetting en de Jodenvervolgving, bijvoorbeeld door een Joodse villa als ambts-woning te claimen – al zijn dat zonder uitzondering NSB-burgemeesters. Ongetwijfeld waren er meer burgemeesters met investeringen in bedrijven die produceerden voor de bezetter en voor militaire projecten. Van Baar zal beseft hebben dat zijn poging om zijn financiële handel en wandel als privépersoon in zijn verdedigingsschrift te scheiden van zijn houding als burgemeester een zwaktebod was. We zullen nooit weten of hij er, zoals hij beweerde, echt moeite mee had gewin te maken uit zulke activiteiten.

Bij een vergelijking komen we in meerdere CABR-dossiers hebzucht en persoonlijk gewin als verzwarende omstandigheden tegen, maar niet economische collaboratie als hoofdpunt van aanklacht.⁶ Dat geldt overigens ook voor de directe betrokkenheid bij de roof van Joods vastgoed en ander kostbaar bezit. Ook dat wordt in de meeste CABR-dossiers slechts terloops genoemd.

Kortom, Van Baar voerde net als vrijwel al zijn Nederlandse en Noord-Hollandse collega's de richtlijnen en bevelen van de bezetter volgzzaam uit, ook als het daarbij de deportatie van Joden en het ronselen voor de Arbeitseinsatz betrof. Hij viel in deze grote grijze meerderheid ongunstig op door het ontbreken van enig weerwerk. En ook omdat de enige kwestie waarin hij aantoonbaar probeerde om invloed uit te oefenen – de Arbeitseinsatz – verweven was met zijn eigen privébelangen. Uitzonderlijk onder burge-meesters waren deze belangen in een familiebedrijf dat voor de Wehrmacht ging werken, wat hem de aanklacht van economische collaboratie opleverde. Kwalijk was eveneens zijn belang in Joodse firma's als NOHOL ook nadat die door de bezetter in beheer waren genomen, ook al tilde de zuiverings-commissie daar niet zwaar aan.

De Burgemeester van Baarstraat in Volendam

De politieke excuses rondom het rechtsherstel (2000) voor de Joodse Nederlanders, en voor het tekortschieten van overheidsinstellingen en bestuurders bij de Jodenvervolgving (2020), vormen hier het kader. We hebben geconstateerd dat Van Baar met zijn gehoorzaamheid en volgzzaamheid in het allesbehalve 'goede' gezelschap was van veel collega-burgemeesters. Door zijn lange aanblijven en de financiële privébelangen waarmee hij minstens de verdenking van belangenverstrengeling of economische collaboratie op

zich laadde valt hij onder de oorlogsburgemeesters ongunstig op. Al het onderzoek van Savenije, Besseling en van ons leverde slechts kleine positieve vermeldingen op, geen heldendaden of principiële keuzes van formaat.

Die vaststelling – de slechtere helft van de grijze middenmoot – verandert naar onze mening, zodra de normen en verwachtingen van nu de maatstaf worden. En dat is het geval bij een publiek eerbetoon zoals een straatnaam. De onuitgesproken verwachting is immers dat we daarmee iemand eren aan wiens handelen en morele kompas we in bredere zin ook tachtig jaar later een voorbeeld kunnen nemen.

Ook met oog op de straatnaam is een vergelijking verhelderend. In de naoorlogse tijd van bevolkingsgroei werden straten in nieuwbouwwijken vaak vernoemd naar bloemen, componisten of lokale notabelen zoals burgemeesters, dominees en geestelijken uit het recentere verleden. Onder hen ook oorlogsburgemeesters.

In 2025 dragen nog maar heel weinig straten de naam van een oorlogsburgemeester. Burgemeester Dijkmeester van Zutphen, die actief nazi-maatregelen vertraagde en de Arbeitseinsatz saboteerde, is een positieve uitzondering. Recent onderzoek bevestigde dat dit eerbetoon verdiend is. Heel anders verging het oud-burgemeester Jetze Tjalma van Hoogeveen, naar wie een park en een brandweerkazerne vernoemd waren. Onderzoek riep een paar jaar geleden zoveel twijfels op, dat de gemeente de naam van het park en de kazerne heeft aangepast. Hetzelfde gebeurde de al eerder genoemde burgemeester Hoogkamp van Veendam. Maar er is in deze geen regel zonder uitzondering: in Vlissingen werden er zelfs een park en een straat vernoemd naar oorlogsburgemeester Van Woelderen.⁷

Kortom, de meetlat voor een straatnaam voor een oorlogsburgemeester is in 2025 een andere. We proberen ons dan niet in te leven in de onmogelijke keuzes waarvoor deze bestuurders toen stonden. En anders dan bij de naoorlogse zuiveringen vaak gebeurde, accepteren we geen grijs gemiddelde. We verwachten heldenmoed met een voorbeeldfunctie die ook nu nog van betekenis is. En toch zijn er nog steeds meer straten naar oorlogsburgemeesters vernoemd dan dat er verzetshelden onder die burgemeesters waren.⁸ Vaak gaat het dan om een in vergetelheid geraakte naam in een burgemeesterswijk.

Uiteindelijk geldt dat een straatnaam ter ere van een burgemeester of een andere historische persoon op dat moment problematisch wordt als er in het heden aanstoot aan wordt genomen en er een publieke discussie ontstaat. Dan wordt het behouden van de naam verwijzend naar een oorlogsburgemeester zonder bijzondere verdiensten en met de nodige schaduwkanten een beladen keuze.

Noten

- ¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.
- ² Charlotte Dommerholt, Laura Brinkhorst, Xia van Beuningen, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in de Achterhoek: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, november 2023); Wim van Meurs, Marieke Oprel, Laura de Jong, Mirjam Vriend, 'Joodse burgers in Noord-Holland Zuid (Aalsmeer, Amstelveen, Beverwijk, Bloemendaal, Haarlemmermeer, Heemskerk, Heemstede, Uitgeest, Uithoorn, Velsen en Zandvoort): onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, mei 2023).
- ³ Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, mei 2024); Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.
- ⁴ Wim van Meurs en Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten' (Nijmegen: Radboud Universiteit, mei 2024); Charlotte Dommerholt e.a., 'Joodse burgers in de Achterhoek: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, november 2023).
- ⁵ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁶ J.P. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Boom, 2003), 149-332.
- ⁷ Robin te Slaa, 'Onderzoek naar voormalig burgemeester van Hoogeveen J. Tjalma' (Amsterdam: NIOD, augustus 2020); Wim van Meurs, Pieter Slaman, en Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, februari 2022). Doeko Bosscher, 'De naam van "Gymzaal Noord". Rapportage over de rol van burgemeester A.J. Hoogkamp van Veendam in de Tweede Wereldoorlog' (Groningen, Veendam, augustus 2015); Xia van Beuningen e.a., 'Joodse burgers in Vlissingen: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, september 2024).
- ⁸ Met dank aan Maarten Duijvendak, Peter Romijn en Friso de Zeeuw voor nog enkele voorbeelden van straatnamen voor oorlogsburgemeesters: Stadskanaal, Utrecht, Voorschoten, Veendam en Hoorn.

7. Bijlagen

Tabel 1: Joodse burgers van Edam-Volendam

Toelichting: alle bekende Joodse burgers die in Edam geboren waren of woonden, slachtoffers van de deportaties (JM – Joods Monument; St – Stolpersteine)

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Gokkes-de Haan, Henriette	Nieuwe Achtergracht 69 I, Amsterdam	-	JM	Edam, 31-08-1862	Auschwitz, 28-09-1942
Berlijn, Grietje	-	Voorhaven 96	JM, St	Edam, 21-07-1873	Auschwitz, 10-09-1942
Berlijn, Heintje	-	Voorhaven 96	JM, St	Edam, 08-12-1868	Auschwitz, 10-09-1942
Haan, Salomon de	2e Jan van der Heijdenstraat 79 I, Amsterdam	-	JM	Edam, 06-11-1864	Sobibor, 05-03-1943
Haan-de Haan, Judith de	J.J. Viottastraat 52, Amsterdam	-	JM	Edam, 10-12-1872	Sobibor, 26-03-1943
Haan, Lena Charlotte de	Jacob van Campenstraat 57, Heemstede	-	JM	Edam, 06-12-1878	Sobibor, 05-03-1943
Muller, Louis	Joh. Verhulststraat 141, Amsterdam	-	JM	Edam, 18-04-1866	Amsterdam, 21-12-1941
Kaufmann, Ludwig	Jonkerlaantje 38	Jonkerlaantje 38	JM	Ludwigsburg, 10-10-1912	Warschau, 01-12-1943
Kaufmann-Steinberg, Grete Erna	Jonkerlaantje 38	Jonkerlaantje 38	JM	Gütersloh, 13-10-1910	Polen, 05-1945
Faber-Kahn, Rosa	Kerkstraat 10	Grote Kerkstraat 10	JM, St	Mannheim, 14-11-1881	Auschwitz, 05-02-1943
Faber, Kurt	Kerkstraat 10	Grote Kerkstraat 10	JM, St	Trier, 22-12-1908	Auschwitz, 30-04-1943
Faber, Albert	Kerkstraat 10	Grote Kerkstraat 10	JM, St	Beugel, 11-10-1881	Auschwitz, 05-02-1943
Brandon, Jacob	Kerkstraat 6	Grote Kerkstraat 6	JM, St	Nijmegen, 26-02-1904	Auschwitz, 24-01-1944
Brandon, Mozes	Kerkstraat 6	Grote Kerkstraat 6	JM, St	Amsterdam, 16-01-1926	Midden-Europa, 21-01-1945

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Brandon, Lea	Kerkstraat 6	Grote Kerkstraat 6	JM, St	Amsterdam, 30-04-1928	Sobibor, 11-06-1943
Brandon, Louis	Kerkstraat 6	Grote Kerkstraat 6	JM, St	Amsterdam, 23-12-1938	Sobibor, 11-06-1943
Brandon, Hartog	Kerkstraat 6	Grote Kerkstraat 6	JM, St	Amsterdam, 19-09-1923	Auschwitz, 27-12-1943
Brandon, Johanna	Kerkstraat 6	Grote Kerkstraat 6	JM, St	Amsterdam, 28-10-1924	Sobibor, 11-06-1943
Brandon-de la Penha, Esther	Kerkstraat 6	Grote Kerkstraat 6	JM, St	Amsterdam, 15-04-1904	Sobibor, 11-06-1943
Berlijn-Berlijn, Aaltje	Niasstraat 46, Amsterdam	-	JM	Edam, 07-11-1871	Auschwitz, 10-09-1942
Kahn, Julius	Nieuwehaven 15	Nieuwehaven 15	JM, St	Keulen, 07-08-1879	Auschwitz, 17-09-1942
Koekoek-de Haan, Duifje	Plantage Middenlaan 48, Amsterdam	-	JM	Edam, 28-04-1871	Amsterdam, 27-11-1942
Haan, Joseph de	Ruthardlaan 24, Bussum	-	JM	Edam, 18-09-1874	Bussum, 15-01-1943
Hart, Maurits	Uiterwaardenstraat 142 II, Amsterdam	-	JM	Edam, 26-10-1870	Sobibor, 05-03-1943
Judels-Content, Sara	Van Eeghenstraat 39, Amsterdam	-	JM	Edam, 20-02-1867	Auschwitz, 07-12-1942
Kaufmann, Salomon	Voorhaven 148	Voorhaven 148	JM, St	Binau, 10-01-1876	Auschwitz, 17-09-1943
Kaufmann- Hirschheimer, Julie	Voorhaven 148	Voorhaven 148	JM, St	Lehrensteinsfeld, 21- 12-1884	Auschwitz, 17-09-1943
Steinberg, Josef	Voorhaven 148	Voorhaven 148	JM, St	Wiedenbrück, 23-08-1877	Auschwitz, 26-10-1942
Leijser, Lise	Voorhaven 148	Voorhaven 148	JM, St	Düsseldorf, 07-09-1883	Auschwitz, 13-11-1942
Kusiel-Gutmann, Fanny	Voorhaven 148	Voorhaven 148	JM, St	Ichenhausen, 05-01-1869	Sobibor, 14-05-1943
Hirsch, Franz	Voorhaven 15	Voorhaven 51	JM, St	Offenbach am Main, 20- 12-1889	Sobibor, 23-04-1943
Levy-Gotthilf, Herta	Voorhaven 73	Voorhaven 73	JM, St	Würzburg, 06-06-1907	Bergen-Belsen, 18-12-1944
Levy, Alfred	Voorhaven 73	Voorhaven 73	JM, St	Konstanz, 19-05-1898	Bergen-Belsen, 27-12-1944

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Levy, Heinz Michael (Michael Lowenthal)	Voorhaven 73	Voorhaven 73	-	Stuttgard, 26-10-1936	Overlevende
Berlijn, Vogeltje	Waalstraat 10 I, Amsterdam	-	JM	Edam, 11-07-1867	Auschwitz, 10-09-1942
Leijser-Hayum, Emma	Jonkerlaantje 34	Jonkerlaantje 34	-	-	Overlevende
Leijser, Otto	Jonkerlaantje 34	Jonkerlaantje 34	-	Düsseldorf, 30-8-1877	Overlevende
Bander-Lutomirski, Léonie	Baanstraat 1	Baanstraat 1	-	Amsterdam, 4-4-1887	Overlevende

Tabel 2: Joodse huurwoningen in Edam-Volendam

Toelichting: alle bekende adressen met Joodse bewoners en een niet-Joodse eigenaar
(JM – Joods Monument; ST – Stolpersteine)

Adres	Kadaster	Eigenaar	Joodse huurders	Bron
Grote Kerkstraat 6	A 954 / 5872	Abraham Keijzer	Jacob Brandon, Esther Brandon-de la Penha, Mozes Brandon, Lea Brandon, Louis Brandon, Hartog Brandon, Johanna Brandon	JM/ST
Grote Kerkstraat 10	A 3189 / 7783; 8264	Karl Hermann Wilhelm Fuchs, Neeltje Eijssen (1938); Egbert Snijder, Gerrit Sanders (1941)	Albert Faber, Rosa Faber-Kahn, Kurt Faber	JM/ST
Jonkerlaantje 34	A 3632 / 7815	Tjömme Jansz de Boer, Pieter Jansz de Boer	Otto Leijser, Emma Leijser-Hayum	Overig
Jonkerlaantje 38	A 3630 / 7492	Abraham Keijzer	Ludwig Kaufmann, Grete Erna Kaufmann-Steinbeck	JM/ST
Nieuwehaven 15	A 3388 / 3892	Johanna Catharina Riedel-Schuit, Johannes Petrus Riedel	Julius Kahn	JM/ST
Voorhaven 51	A 3224 / 7497	Gerrit Hulskemper	Franz Hirsch	
Voorhaven 73	A 3056 / 5216	Jacob Simons	Alfred Levy, Herta Levy-Gotthilf, Heinz Michael Levy (Michael Lowenthal)	JM/ST
Voorhaven 96	A 3776 / 7506	Jakob van der Sluis	Grietje Berlijn, Heintje Berlijn	JM/ST
Voorhaven 148	A 2020 / 7691; 4615; 8428; 8467	Dirk Groen; Gerardus Comans; Martinus van IJken	Salomon Kaufmann, Julie Kaufmann-Hirschheimer, Josef Steinberg, Lise Leijser, Fanny Kusiel-Gutmann	JM/ST

Tabel 3: Joodse landbouwgrond en rechtsherstel

Toelichting: Gedwongen verkochte percelen (JCK – database landbouwgrond, Joods Cultureel Kwartier)

Kadastraal nr./legger	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechtsherstel	Bron
E 231, E 232, E 233, E 234 / 7169	Herman Lodewijk Alexander Visser	G.F van Beers, W.J. van Beers (1942)	1948, bekrachtiging verkoop	JCK
E 175, E 176, E 195, E 196 / 7169	Herman Lodewijk Alexander Visser	P.J. Knook (1942)	1948, bekrachtiging verkoop	JCK

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Boelema, Hilde, Martijn Dijkstra, Herman de Koning en Ferry Sieders. 'Joods vastgoed in de oorlog en hoe de gemeente Assen daarmee omging'. Assen: Drents Archief, 2023.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *Daar dit een immorele aanslag is: de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Lokale en regionale literatuur

- Besseling, Erik, *Rachel's kinderen. Joodse inwoners in Edam, 1937-1945* (Edam, 2002).
- Besseling, Erik, *Een feit van niets. Over de oorlog in Edam* (Edam, 2008).
- Besseling, Erik, 'Burgemeester Van Baar en de Jodenvervolgung. Aantekeningen bij het rapport 'Berispt, maar niet openbaar' (mei 2022).
- Besseling, Erik, 'Burgemeester Van Baar en de Jodenvervolgung in Edam. Documenten' (Volendam, 2023).
- Brinkkemp, Dick, *Joodse families in Monnickendam, Edam en Volendam* (Volendam, 2004).
- Melle, Johannes Jacobus Ferdinand van, *Johanna E. Kuiper, 1896-1956: gewaagd leven* (Ouddorp, 2015).
- Koning, Piet en Evert Koning, *Wereldoorlog in het dorp. Volendam 1939-1945* (Volendam, 2010).
- Savenije, Lennert, 'Berispt, maar niet openbaar. De naoorlogse zuivering van C.G.M. Van Baar, burgemeester van Edam' (Onderzoeksverslag, februari 2022).

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.04.87, Inventaris van de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken:

Directie Binnenlands Bestuur: Bestuurszaken en Kabinetszaken, (1904-) 1950-1996 (-2005)

2.08.65, Inventaris van het archief van het Grootboek Wederopbouw en het Grootboek Rijn- en Binnenvloot van het Ministerie van Financiën, 1940-1960 (1983).

2.09.09, Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983).

2.09.16.XX, Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

2.09.48, Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967.

Noord-Hollands Archief, Haarlem (NHA)

456 Kabinet van de Commissaris van de Koningin voor de provincie Noord-Holland te Haarlem 63, Edam, 1938-1968.

495, Vragenlijsten over burgemeesters uit de oorlogstijd.

497, Zuivering van burgemeesters Aalsmeer-Huizen (Edam).

Waterlands Archief, Purmerend (WA)

0658 Gemeente Edam, (1918) 1930-1945 (1956)

4-10, Notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad, 1933-1941, 1945.

16-19, Besluitenlijsten van de vergaderingen van burgemeester en wethouders, 1940-1945.

20-21, Verslagen over de toestand van de gemeente, Over 1931-1935 en over 1936-1945.

32, Stukken betreffende de benoeming en de installatie van burgemeester van Baak, 1944.

160, tewerkstelling en terugvoering in krijgsgevangenschap van het personeel, 1942-1945.

161, ondergedoken ambtenaren tijdens de oorlog en de “zuivering” van het ambtenarencorps ná de oorlog, 1944-1946.

185, Registratie en beperkende maatregelen t.a.v. joden alsmede een vergoeding voor de gemeente in de kosten van ontruiming van de door Joodse bewoners achtergelaten woningen, 1931-1943.

252, Vordering van de woning Kerkstraat 58 i.v.m. de vestiging van de Fokker vliegtuigfabriek op de Baandervesting, 1942.

253, Brief van de Fokker vliegtuigfabriek inzake de vordering van de woning, Jonkerlaantje 34, van de Joodse bewoner t.b.v. hun bedrijfsleider, 1942.

276, Stukken betreffende oproepen en aanmeldingen voor de “Nederlandsche Arbeidsdienst” (een werkplicht in plaats van de militaire dienstplicht), 1940-1943.

278, Stukken betreffende opgaven aan de Commissaris van de Koningin in Noordholland en het Gewestelijk Arbeidsbureau, van personen t.b.v. de arbeidsinzet voor de Duitsers, 1941-1945.

0657 Gemeente Edam: Distributiekring, 1939-1948

9, Bezwaar van de burgemeester van Edam tegen de arrestatie van personeelsleden van het distributiekantoor voor de Arbeitseinsatz.

0655 Gemeente Edam: Politie Edam, 1832-1942

37, Verzonden correspondentie divers, 1941.

38, telefonische ambts- en opsporingsberichten (ook telegrammen), 1941-1942.

0666 Gemeente Edam, 1946-1970

10-11, Straatnaamgeving, 1947-1970.

400, Burgemeester C.G.M. Van Baar, burgemeester van 1938 t/m 1959, 1938-1959.

423, Uitkeringen aan gemeenteambtenaren op grond van de Wet Rechtsherstel Overheidspersoneel, 1947-1953.

352-254, Ingebonden notulen en vergaderstukken, 1957-1959.

1554, Zuiveringscommissie Politie-Corps in de regio Waterland, 1944-1945

4 Meldingen en getuigenverslagen van voorvallen tijdens de oorlog in Edam, 1945.

Het Flevolands Archief, Lelystad (FA)

0717, Dienst der Zuiderzeewerken.

0725, Rijksdienst ter Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet.

Websites

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/onteigening-van-joods-vastgoed-woii-en/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Delpher

www.delpher.nl

Gemeente Edam-Volendam

www.edam-volendam.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkaufsbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Nieuw-Volendam – NIVO

www.nieuw-volendam.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Stichting Joods Verleden Edam

www.joodsverledenedam.nl

Waterland op de Kaart

www.waterlandopdekaart.nl

